

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Институт за новију историју Србије

**ПОЛИТИЧКЕ И ХУМАНИТАРНЕ МЕРЕ
МИЛАНА НЕДИЋА И ЊЕГОВЕ ВЛАДЕ УСМЕРЕНЕ НА УБЛА-
ЖАВАЊЕ СТРАДАЊА СРПСКОГ НАРОДА¹**

Апстракт: На основу релевантне литературе и архивске грађе, рад разматра покушаје које су власти окупиране Србије чиниле на политичком и хуманитарном пољу са циљем спречавања страдања српског народа у Србији и ван ње и умањивања последица недаћа које су га снашле.

Кључне речи: Србија, српски народ, Други светски рат, колаборација, окупација, Недић

Колаборација је мучно питање у историји сваког народа, па није случајно што је тако и у Србији, која још није превазишла идеолошке поделе из доба Другог светског рата.² Тако нпр. председник српске владе током највећег дела окупације Србије 1941-1944. године, армијски генерал Милан Недић, спада у најконтроверзније личности српске историје. Оцена његовог деловања у том периоду, и њега као историјске личности, затворила је пун круг: од величања у штампи током његовог мандата, преко потпуне дисквалификације у послератној историографији у раздобљу социјализма, до поновног некритичког величања током две деценије транзиције.³ При том се осуда Недића као квислинга и издајника заснивала на самој чињеници колаборације⁴ са несумњиво бруталним окупатором, који је уз то био и носилац крајње нехумане идеологије,

1 Рад је настао у оквиру пројекта бр. 47027, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2 Драган Алексић, „Издајници или родољуби. Паралелна слика о колаборацији у српској историографији у земљи и емиграцији“, *Историја 20. века*, бр. 2, 2010.

3 Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941-1944*, Beograd 2006, 15.

4 Види *pars pro toto*: Milan M. Борковић, *Milan Nedić*, Zagreb 1985.

док су се хвалоспеви његовом патриотизму и заслугама за српски народ базирали пре свега на хуманитарним активностима његове владе, усмереним на умањивање патњи народа и политичким мерама у том циљу.¹

Недићев антикомунизам су његови хвалиоци величали као његову додатну заслугу, док су његов антисемитизам углавном прећуткивали. Његови идеолошки непријатељи су ово друго спомињали као додатан разлог за његову дисквалификацију, али су пре свега видели антикомунизам, и с њим повезану колаборацију, као његов неопростив грех. Целокупна политика његове владе, па и њена хуманитарна настојања у ужем смислу речи, у том су контексту виђени углавном као начин да се придобију симпатије народа, готово као маркетиншки трик,² а не као искрено настојање да се помогне становништву Србије и избеглицама. Овај рад ће покушати да осветли мере које су српске колаборационистичке власти спроводиле на хуманитарном пољу, као и политичке кораке које су чиниле да се умање страдања и патње српског живља у Србији и ван ње. Као допринос реалнијем и објективнијем сагледавању историјске улоге Милана Недића и колаборационистичких власти у окупираној Србији, размотриће се мотиви таквих мера и њихови домети у датим историјским околностима.

Треба на почетку поновити оно што су већ констатовали други аутори који су се бавили овим раздобљем, тј. да влада Милана Недића у највећој мери представља само наставак Савета комесара Милана Аћимовића. Она је то делимично била и по овлашћењима, и у персоналном погледу, а још више у погледу улоге коју су јој окупаторске власти намениле – а то је било да за њих обавља све оне напорне, непријатне и непопуларне послове које оне нису желеле или могле да обављају.³ Једина разлика је била у томе што је генерал Недић постављен са приоритетним задатком да угуши устанак који се разгорео у лето 1941, а који Аћимо-

1 Види нпр.: Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, I-II, Београд 2012; Петар Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, Чикаго 1956.

2 Јован Марјановић је, у складу са марксистичком идеолошком шемом, тврдио да се радило о „политици спасавања српске буржоазије“ (Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd [1963], 51.

3 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 135; Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941-1944*, Stuttgart 1986, 140; Igor-Philip Matić, *Edmund Veessenmeyer: Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik*, München 2002, 165. Колаборационистичке установе су на себе примале одијум за недостатке немачке управе (Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, *Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина*, Београд 2011, 359; Milan M. Борковић, *Kontrarevolucija u Srbiji*, I, Beograd 1979, 391).

вићев Савет комесара није могао да савлада.¹ Сам Недић је у спасавању српског народа од међусобног истребљења видео своје послање.²

И у томе и у свему осталом може се пратити континуитет политике – како немачких власти према српским, тако и понашања српских власти према немачким налогодавцима и начина спровођења њихове политике.³ Током целог раздобља окупације, био је то однос надређеног и потчињеног, у коме је свака страна, у границама својих могућности, покушавала да постигне своје циљеве. При том су српске власти имале много мању слободу деловања, коју су немачки органи у сваком тренутку могли додатно да сузе.⁴ Због свега овога, осврнућемо се прво на неке политичке мере које је Савет комесара покушавао да спроведе ради ублажавања и отклањања несрећа које су задесиле српски народ после Априлског рата.⁵

Треба нагласити, *српски народ*, не и припаднике других народа који су живели на територији окупиране Србије: о фолксдојчерима су довољно бринуле немачке власти,⁶ о припадницима мађарске мањине у

1 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 75-102; Б. Петрановић, *Србија...*, 136-147, 217-220. Нема доказа да су немачке окупационе власти још од априла 1941. године правиле одређене планове везане за Недића како то наговештава Борковић (М. Борковић, *Милан Nedić*, 24).

2 То се огледало и у самом називу владе која је названа „влада народног спаса“ (Ратко Парежанин, *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, Београд 7510 (sic), 340; Милан Недић, *Говори генерала Милана Недића, председника српске владе*, Београд 1943, 33; П. Мартиновић Бајица, *н. д.*, 158; Вошко Н. Костић, *Za istoriju naših dana. Odломci iz zapisa za vreme okupacije*, Београд 2011, 46; Slobodan Ђ. Kerkez, *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu*, Niš 2004, 360). Краков бележи да је генерал Данкелман, наводно, запретио Недићу да ће територију Србије распарчати суседи ако Недић не прихвати место председника владе (С. Краков, *н. д.*, I, 143), док је по Борковићу ту претњу изнео шеф Војноуправног штаба др Турнер (М. Борковић, *Милан Недић*, 30; Исти, *Контрареволуција*, I, 100).

3 М. Магић, *н. д.*, 164; Борковић, *Милан Недић*, 32.

4 Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, 140.

5 У целини узевши, може се рећи да је целокупна политика колаборационистичких власти била усмерена ка том циљу – укључујући ту и бригу око снабдевања грађанства храном и огревом, организовање привреде, као и борбу против устаника. Јасно је да у оквиру једног чланка о свима њима не може бити речи, тако да ћемо се позабавити само онима које су у ужем смислу речи биле усмерене на ублажавања патњи народа.

6 Akiko Shimizu, *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941-1944 unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, Münster 2003, 83-242; Ekkehard Völkl, *Der Westbanat 1941-1944. Die deutsche, die ungarische und die andere Volksgruppen*, München 1991, 73-74, 98-99, 113-114, 146-147; Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Београд 2009, 304-312; Petar Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945*, Београд 1991, 29-34; Sandor Vegh, „Le système de pouvoir d’occupation allemand dans le Banat yougoslave 1941-1944“, у: *Les systèmes d’occupation Yougoslave 1941-1945*, Belgrade 1963, 505-509, 516-520, 528, 531-533.

Банату је бринула мађарска влада,¹ Албанци у Косовском округу су добили велике повластице,² док за Јевреје – због антисемитизма неких од најугицајнијих људи у власти и при власти (Димитрије Љотић)³ и антисемитизма окупатора – српске власти не само што нису хтеле да се брину, већ су лојално сарађивале у спровођењу антисемитских мера и ширењу антисемитске идеологије.⁴ Што се Цигана тиче, однос према њима је био не само занемаривачки и потцењивачки, већ су они углавном препуштени на милост и немилост ћудима нацистичке и домаће расне политике.⁵ У немилост су пали и Хрвати, како због нелојалног држања

1 Völkl, *n. d.*, 33-37, 46, 73-79, 100-101, 118-120; Enikő A. Sajti, *Hungarians in the Vojvodina 1918-1947*, Boulder, Col. 2003, 329-337; Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, Novi Sad 1996, 114-123. Словаци и Румуни су добили много мање повластице од Немаца и Мађара (Уп. Völkl, *n. d.*, *passim*).

2 Бранислав Грковић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991, 43-50; Ali Hadri, „Окупациони систем на Косову и Метохији 1941-1944“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 2, 1965, 39-40, 43-45, 54-57; М. Борковић, *Kontrarevolucija*, II, 250; Ferdo Čulinović, *Okupatorska podela Jugoslavije*, Београд 1970, 524-525. За повластице које је добила албанска национална мањина на Косову и за злочине које је део њених припадника извршио према српском становништву, морали су да плате албански печалбари у Србији. Тако у Београду није имао ко да тестерише дрва, јер су Недићеве власти протерале Албанце који су се традиционално бавили тим послом (Slobodan Д. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Београд 1981, 288).

3 По сведочењу Р. Парезанина, иако антисемита, Љотић је више пута интервјуисао код немачких власти, и чак писао лично Хитлеру против прогањања Јевреја (Р. Парезанин, *n. d.*, 506-507). Ово би се могло одбацити као пропаганда, али с обзиром на сложеност Љотићеве личности, не би се смело тек тако ни одбацити. По сведочењу Љотићу сигурно политички ненаклоњеног Драгољуба Јовановића, овај је у затвору давао хлеб заточеним комунистима, иначе његовим заклетим непријатељима (Драгољуб Јовановић, *Људи, људи... Медаљони 46 умрлих савременика*, Београд 1975, 159).

4 О. Милосављевић, *n. d.*, 25-27, 69, 85-87, 105-108, 137-147, 157, 161, 176-177, 179, 183-184, 186, 189, 191, 201, 216, 218, 225, 244, 286, 296, 389; Milan Koljanin, „Antisemitiski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941-1942“, *Istorija 20. veka*, 1, 2003, 92-118; С. Керкез, *n. d.*, 332-335, 338; Ljubinka Škodrić, *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941-1944. Sudbina institucije pod okupacijom*, Београд 2009, 260-263; Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији*, Београд 2011, 28, 39-40; М. Борковић, *Kontrarevolucija*, I, 113. Да ни сам Недић није био имун на антисемитизам, понекад се омакне и његовим апологетима. Тако Краков цитира његов говор од 25. марта 1942. године, у коме је за рат окривио „Шајлоке из Лондона и Москве“ (С. Краков, *n. d.*, II, 168). Тврдња неких аутора да је Савет комесара одбио да на немачки захтев донесе закон против Јевреја (Б. Н. Kostić, *n. d.*, 23-24; Borivoje М. Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji 1941-1945*, Kleveland (sic), Valjevo 2010, 21), вероватно је легенда, будући да је донет цео низ правних аката са антисемитским клаузулама и да су српске власти послушно следиле антијеврејску политику немачких окупатора.

5 Arhiv Jugoslavije (даље: АЈ) 110, ф. 2603; Војни архив, Недићева архива (даље: ВА, Нђа, к. 19, ф. 1, д. 34; ф. 6, д. 8; Dragoljub Asković, *Romi u Beogradu*, Београд 2009, 241-248; С. Милошевић, *n. d.*, 239-240. Треба рећи да политика према њима никад није

током Априлског рата, још и више због усташких злочина над Србима,¹ а нараслу нетрпељивост према њима делио је и велики део становништва у Србији.² Због целокупног искуства суживота са другима, брзог слома Југославије у рату, а посебно због ратних страдања од стране неспрских суседа, није чудно што је српски национализам постао једна од главних идеолошких одредница колаборационистичког режима, како под Аћи-мовићем, тако и под Недићем.³

Тежња за ширењем државне територије тако да она обухвати све или бар велику већину сународника, саставни је део готово сваког национализма.⁴ То је важило и за национализам колаборационистичког режима у Србији 1941-1944, и то из разлога инхерентних сваком национализму, али и због ситуације у којој се нашао српски народ изван граница

била ни тако доследна, ни тако строга као према Јеврејима. Тако је нпр. Банска управа Дунавске бановине 13. децембра 1941. године наредила да приликом извршења наредбе МУП-а од 11. децембра 1941. године о хватању пијаница, коцкара, скитница, Јевреја, аморалних типова и Цигана, треба хватати Цигане скитнице и коњокрадице, али не и оне стално насељене који се баве сталним занатом – Архив Србије (даље: АС), БИА, I/155).

1 Због цензуре, о томе се није смело јавно говорити и писати, али више Недићевих наредби о отпуштању национално непоузданих и неспрских чиновника биле су одраз оваквих схватања (АЈ, 63 (пов.) Ф. 1, 1943; Ф 2, 1943; Ф. 1, 1942; 66 (пов.) 110/357; ВА, Нђа, к. 19, ф. 1, д. 31, 34; к. 34, ф. 9, д. 56, 57; к. 68, ф. 2, д. 10; М. Борковић, *Милан Недић*, 87-88, 235, 284; Исти, *Контрареволуција*, I, 253; *Isto*, II, 178, 242; О. Милосављевић, *н. д.*, 159; Ј. Шкодрић, *н. д.*, 263-268; Мајданац, *н. д.*, 48-49, 92, 379-384). Почетком 1944. године, усташки посматрачи су приметили да је немачка цензура почела да пропушта и антихрватске ставове српске штампе (Aleksandar Vojnović, *NDH u Beogradu*, Zagreb 1995, 298, 304). Представници владе Независне Државе Хрватске у Београду су се и пре тога жалили да српске власти систематски распирују мржњу против Хрвата (*Isto*, 134, 138). Сам Недић се у Хрвате разочарао још 20 година раније, током свог краткотрајног службовања у Загребу, када се осведочио у њихово незадовољство новоствореном државом (А. Ю Тимофеев, *Сербские союзники Гитлера*, Москва 2011, 33-34). Ипак, то му није сметало да једну од својих кћери уда за једног пројугословенски оријентисаног Хрвата (*Isto*, 34). Због немачког надзора, Недић је само изузетно јавно смео да покаже нетрпељивост према Хрватима (ИСТОријски архив Београда (даље: ИАБ, VdS, I R 5).

2 Н. Милићевић, Д. Никодијевић, *н. д.*, 234, 255, 257, 263, 264, 267, 307, 429, 586, 641, 665, 670, 672, 674, 677, 680, 683, 684, 686, 728, 733-734, 736, 747-748, 786, 825, 835, 849; А. Војновић, *н. д.*, 8, 112, 124, 135, 145, 183, 191, 196, 215, 223, 238, 280. Нетрпељивост према Хрватима, међутим, није била општа. „Збораш“ Хрвоје Магазиновић, и сам Хрват, сведочи о разочарењу али не и о мржњи. Такође, он спомиње многе Хрвате који су током окупације задржали радна места или пензије у Србији (Hrvoje Magazinović, *Kroz jedno tično stoljeće. Sjećanja*, Valjevo 2009 (2. dopunjeno izd.), 193-194).

3 Милан Недић, *н. д.*; О. Милосављевић, *н. д.*, 17-19, 33-35, 185, 223; Б. Петрановић, *Србија...*, 221-223.

4 Ерик Хобсбаум, *Нациите и национализмот по 1780. Програма, мит стварност*, Скопје 1993, 146-148; Ернст Гелнер, *Нациите и национализмот*, Скопје 2001, 192-195.

окупиране Србије. Због тога је Недићева политика ширења Србије имала две подједнако важне компоненте: с једне стране државотворство – жељу да се око Србије окупе и друге територије насељене Србима,¹ с друге хуманитарне покушаје да се ширењем територије омогући безбедност за Србе и спасе што више српских живота.² После комадања Југославије у Априлском рату, српски народ је био распарчан по територијама у границама суседних држава, које су све од реда биле антисрпски расположене.³ Српско становништво тих крајева постало је жртва због националистичких апетита властодржаца суседних нација и због стварних или наводних грешака некадашње југословенске власти, која је перципирана као српска. Овакву ситуацију је омогућило Хитлерово виђење Срба као јединог кривца за обарање владе Цветковић-Мачек, која је приступила Тројном пакту.⁴ Прогони којима су суседне државе изложиле српско становништво одразили су се двојако на колаборационистичке власти у окупираној Србији. С једне стране, оне су морале да се постарају за збрињавање мноштва избеглица које су свакодневно пристизале у Србију, а с друге стране, морале су да учине нешто да би поправиле положај Срба изван Србије. То је било нужно из родољубивих, људских и разлога политичког легитимитета. О збрињавању избеглица и интервенцијама код окупационих власти за Србе, како изван Србије тако и у њој, биће речи касније у тексту. Прво ћемо се осврнути на покушаје Милана Аћимовића, а потом и Милана Недића, да прошире границе окупиране Србије. Ови покушаји су били (условно речено) како дипломатске,⁵ тако и

1 Божидар Благојевић (ур.), Извештаји и наредбе комесарске управе и Недићеве владе за Округ зајечарски 1941-1942. године, I, Неготин–Зајечар 2006, 136, 144. Био је то израз разочарења Југославијом, а представљен је као повратак старој традицији.

2 Краков, *н. д.*, II, 67. По Кракову, да би га приволео да формира владу, шеф Војноуправног штаба др Харалд Турнер је на Недићеву опаску да је немогуће створити српску владу док лешевии пливају Дрином и Савом рекао да би стварање владе у Србији могло да буде корисно и за Србе ван Србије, а да би завођење реда у Србији могло да утиче на то да се Босна и Херцеговина припоји Србији (С. Краков, *н. д.*, II, 111). Турнер свакако није био овлашћен да нуди такве уступке, а ако је то заиста и изнео пред Недићем, радило се о очитој варци.

3 Б. Петрановић, *Србија...*, 111-132.

4 Б. Петрановић, *Србија...*, 98-99, 113; Исти, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, II. NOR i revolucija 1941-1945*, Београд 1988, 29-30; Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998, 12-13; Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940-1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten*, Göttingen 1956, 152. Хитлерова аверзија према Србима је потицала још из Првог светског рата (Gerhard Schreiber, Bernd Stegmann, Detlef Vogel /ur./, *Das Detusche Reich und der Zweite Weltkrieg*, 3. *Der Mittelmeer-raum uns Südosteuropa*, s. I. 1984, 483; Czeslw Madajczyk, „’Restserbien’ unter deutscher Militärverwaltung“, у: *The Thiurd Reich and Yugoslavia 1933-1945*, Belgrade 1977, 499).

5 Ови напори се условно могу назвати дипломатским, утолико што су се власти

практичне природе. Први такав захтев поставила је Аћимовићева комесарска управа, која је у мају 1941. од команданта Србије Ферстера (Helmut Förster) тражила припајање Косова.¹ По Чулиновићу и Хадрију, то је учињено на немачки наговор, ради обезбеђивања руда око Урошевца.² Они, међутим, не наводе извор из кога би се та чињеница видела. У сваком случају, аргументација комесара је била историјско-економска, а не хуманитарна. Новопостављеном немачком команданту у Србији, Шредеру (Schröder), у јуну 1941. године су такође изнети захтеви о ширењу граница Србије. Радило се заправо о два меморандума, од којих је један предат почетком а други крајем тог месеца. У првом се Савет комесара жалио на поступке суседа и њихове територијалне апетите на рачун Србије.³ Други меморандум је, такође, био наставак првог и говорио је о Србији и о крајевима изван територије окупирани Србије у којима су живели Срби: Хрватској, Срему, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Санџаку, Косову и Македонији. Указано је на то да у тим областима живи 45% Срба и захтевано да знатан њихов део буде укључен у оквире Србије. Целу ствар су комесари представили као немачки интерес: ради реда и мира на Балкану, Србима је требало омогућити да уједине своје етничке територије, како би могли обавити своју економску дужност и дати допринос изграђивању Нове Европе.⁴ Иако то није изричито речено, јасно је да би овако замишљена српска држава суштински променила положај српског народа на територијама које су захтеване. Алузија на ред и мир је указивала на то да се мислило на престанак прогона српског живља – утолико пре што је устанак тек почињао. Ако се има на уму меморандум спочетка тог месеца, ова алузија се може само тако тумачити. Комесари су мудро применили формулацију за коју су сматрали да ће се Немцима свидети више него спомињање добробити српског народа – до које окупаторима, наравно, није било стало.

Већ у овом првом опсежније образложеном захтеву за прошире-

Србије (која додуше није била призната као држава) обраћале властима друге државе – конкретно Немачке – која је вршила улогу окупатора.

1 Аћимовић се у писму генералу Ферстеру, 12. маја, жалио да су Албанци посмеђивали српске чиновнике на Косову, што је онемогућило функционисање администрације. Истовремено се жалио и на почетак прогона српског живља тамо (М. Борковић, *Милан Недић*, 292).

2 Ф. Чулиновић, *н. д.*, 525-526; А. Хадри, *н. д.*, 44-45.

3 ИАБ, BdS, Општа архива, к. 201; ВА, Нћа, к. 20А, ф. 1, д. 2; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 47.

4 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 48-49; Б. Петрановић, *н. д.*, 137-138. Аћимовић је током јуна упутио и више краћих захтева да се обустави терор над Србима у НДХ (ИАБ, BdS, Општа архива, к. 201).

њем територије, показале су се заједничке одлике и каснијих таквих покушаја. Као и каснији, он је био срочен језиком који су немачке власти разумеле. Редовно је спомињан „нови поредак“ односно „Нова Европа“, а указивано је и на немачке интересе. Међутим, упркос овако промишљеној фразеологији, њихова главна црта била је нереалност. Иако је тражено да се меморандум достави „на највише место“, он није стигао ни до војног команданта Србије, већ само до шефа Војноуправног штаба др Харалда Турнера, који је позвао Аћимовића на разговор и упозорио га да више не прави такве испаде. Турнер је касније прокоментарисао да комесари очито нису схватили свој положај и дужности које су им поверене.¹ Било је наивно очекивати да ће се немачки врх окренути од својих савезника (који су имали своје улоге и задатке у контролисању и искоришћавању Југоисточне Европе за немачки рачун) пораженим Србима, које су и Хитлер и његови сателити видели као „ремитилачки фактор“ на Балкану. Србија је била и остала окупирана земља којој до краја окупације нису учињени никакви спомена вредни уступци.²

Иако спољнополитичке околности и устанак у Србији током друге половине 1941. године нису омогућавали постављање службених захтева за припајањем суседних територија, Недић је већ у својим условима за преузимање власти поставио захтев за „исправком дотадашњих економских и административних граница“ – помоћу немачке окупације.³ Сам Недић је у више наврата отворено говорио о таквим жељама,⁴ а његова влада је политички и војно радила на њиховом остваривању. Недуго по ступању на власт, већ 8. септембра 1941. године, Милан Недић се обратио командујућем генералу Данкелману (Heinrich Dankelmann) тражећи да се Косово, као колевка средњевековне српске државе, припоји Србији. Шеф Војноуправног штаба Турнер је позвао Недића и упозорио га да је задатак српске владе да гуши устанак, а не да се бави проширењем граница Србије.⁵ Јасно је да командант Србије није могао да преправља границе

1 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 50.

2 Madajczyk, *н. д.*

3 Schlarp, *н. д.*, 144. Краков тај услов не наводи (С. Краков, *н. д.*, I, 145-146), али ни извор који цитира. Због тога смо склони да следимо Шларпа који се позива на један немачки извештај. Петар Мартиновић Бајица наводи детаљан захтев за проширење територија као први који је Недић поставио, али ово због околности у којима се преговарало не делује уверљиво (Уп. П. Бајица, *н. д.*, 153). Могуће је да је Бајица, као на неким другим местима направио грешку у датирању. Поред тога, многи његови искази нису ни садржински тачни, тј. постоје извори првог реда који их демантују.

4 М. Борковић, *Милан Недић*, 269.

5 М. Борковић, *Контрареволуција...*, II, 251.

које су, не без дипломатског натезања, повучене на много вишем нивоу.¹

Пошто се меморандумима није могло ништа урадити, приступило се деловању у пракси. Као први циљ, указала се источна Босна. То је било условљено умирењем устанка у Србији крајем 1941. године, угроженошћу српског живља у Босни и Херцеговини и истовремено слабој контроли од стране усташа, као и постојањем српских снага на том терену и жељом Немаца да у тој области потисну устанике.² Све ово као да је такву акцију чинило остварљивом.³ По премијеровом налогу, одржаване су везе са тамошњим четницима. Највише је сарађивано са мајором Јездимиром Дангићем, који је снабдеван оружјем, муницијом, обућом, одећом и храном. Почетком 1942. године, он је повезан са Немцима ради преговора о сарадњи против партизана. Дангић је био спреман да са њима сарађује да би заштити свој завичај од усташких покоља.⁴ Због тога ову акцију Недићеве владе треба видети и у светлу покушаја да се спасу српски животи. Дангић је крајем јануара и почетком фебруара 1942. постигао споразум са Немцима о стављању својих снага под немачку команду ради уништења партизана и успостављања мира у источној Босни. У том циљу, био је спреман да призна суверенитет НДХ, под условом да се источна Босна стави под немачку војну управу, а да Срби уђу у цивилну управу. Споразум је предвиђао да усташе не улазе у општине Бијељину, Власеницу, Зворник, Рогатицу, Соколац, Сребреницу, Кладањ и Вишеград.⁵ Овако замишљена акција би свакако спречила покоље српског живља и утицала на смањење прилива избеглица у Србију и евентуалан повратак кући једног њиховог дела, што је било како у њиховом

---

1 Ф. Чулиновић, *н. д.*, 60-78; Slobodan M. Milošević, *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1991, 51-55, 58-59, 110-113; Zoran Janjetović, „Borders of the German Occupation Zone in Serbia 1941-1944“, *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijić“ SASA*, LX, 2, 2012, 102-106.

2 Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998, 42-43.

3 Тврдња С. Кракова да је први практичан покушај проширења граница окупиране Србије учињен баш ту зато што је, наводно, Недић био свестан „колики огроман национални значај за Српство представљају Босна и Херцеговина“, вероватно је литерарни украс, тим пре што сам Краков, на истој страни, каже да је акција пошла баш на ту страну јер је Србима уз Дрину „претило истребљење од усташке куге“ у том „најугроженијем српском крају“ (С. Краков, *н. д.*, II, 67).

4 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 274-277. По Станиславу Кракову, невероватни усташки злочини су подстакли Дангића да се стави на располагање влади Милана Недића (С. Краков, *н. д.*, I, 259-260).

5 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 279-281; Е. Рецић, *н. д.*, 42-43, 227, 237-239.

интересу тако и у интересу српских и немачких власти.¹ Сем тога, ова акција је била и у функцији борбе против партизана – у чему је немачка страна налазила свој интерес. Споразум се сломио о противљење усташких власти, а заменик команданта Југоистока, генерал Кунце (Walter Kunze), накнадно је изгрдио командујућег генерала у Србији Бадера (Paul Bader) и забранио даље преговоре са „бандитима“.²

По Станиславу Кракову, овом практичном покушају да се Србији припоје делови источне Босне и Херцеговине претходио је један меморандум за министра иностраних послова Рајха Јоахима фон Рибентропа (Joachim von Ribbentrop), са пропратним елаборатом који је сачинио Недићев млађи брат Милутин. Тај елаборат је садржао преглед насељености српског народа и наводио његов удео у целокупном становништву дотичних области. Указано је на то да ван окупиране Србије и Црне Горе живи готово половина Срба. Меморандум говори о Србима у Срему, Бачкој, Барањи, Банату, Хрватској, Далмацији, Славонији и Херцеговини.³ Упадљиво је да су са овог списка изостављени Косово и Метохија – можда зато што је мањи део Косова формално већ био у саставу Недићеве Србије, док је већи део фактички контролисао главни немачки партнер, Италија, а можда и зато што су се претходни покушаји добијања ове територије показали као неуспешни. Указујући на наводну опасност од рестаурације Хабзбуршке монархије, лукаво алудирајући на Хитлерову нетрпеливост према Хабзбурзима,⁴ меморандум захтева правично разграничење између Срба и Хрвата. План је предвиђао и размену становништва: из проширене Србије би се иселило 770.000 католика, а из области које би припале Хрватској 750.000 Срба (већи број католичких исељеника је објашњен чињеницом да нису сви католици Хрвати). После ових сеоба, верски састав крајева преко Саве и Дрине који би припали Србији био би следећи: 1.880.000 православних, 640.000 муслимана и 71.000 католика. По Кракову, Недић није очекивао да ће Немци бити спремни да усред рата спроведу дефинитивно разграничење Срба и Хрвата, али је желео да начини први корак. Он би подразумевао припајање

1 Жртва би, међутим, било муслиманско становништва, које се већ нашло на удару Дангићевих четника (Е. Рецић, *н. д.*, 237).

2 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 282; С. Краков, *н. д.*, II, 68-69; Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934-1945*, Београд 1984, 244-248; Е. Рецић, *н. д.*, 43.

3 С. Краков, *н. д.*, II, 475-476.

4 Хитлер је хабзбуршку династију сматрао у основи антинемачком и прословенском (Adolf Hitler, *Mein Kampf*, München 1940, 13, 101-102, 118, 174). Једини Хабзбург за кога је имао симпатије био је Јосиф II, кога је погрешно видео као владара који је хтео да наметне немачку превласт (*Исто*, 79).

неколико сремских срезова са српском већином, као и 11 до 17 срезова источне Босне и Херцеговине.¹ Пишући о овом елаборату, Краков се, по свему судећи, преварио или у датирању (јер је Милутин Недић пуштен из заробљеништва тек у септембру 1942. године) или у ауторству.² Но, без обзира на то, он представља још један покушај проширења граница Србије, налик оном Милана Аћимовића из јуна 1941. године. Као и тај, и овај је наишао на одбијање.³ Можда је Краков овај елаборат побркао са меморандумом који је српска влада сачинила поводом немачких преговора са Дангићем које је подстицала, а у коме је тражено припајање 17 босанскохерцеговачких срезова и одстрањивање усташа из њих. Генерал Бадер је, наводно, подржао меморандум српске владе, који је упућен Рибентропу и Хитлеру. Упркос наводној подршци неколико генерала у Хитлеровом главном стану, сам Фирер је одлучно ставио вето на такве планове.⁴ Међутим, Турнер је Недићу крајем фебруара саопштио да његови планови нису одбијени, већ само „одложени“.⁵

Истовремено са покушајима успостављања споразума између Дангића и Немаца, Недићева влада је покушала да своје циљеве оствари и заобилажењем немачких власти у Београду, слањем меморандум са захтевима директно Рибентропу преко „лутајућег амбасадора“ Друшковича (Druschkowitsch), у јануару 1942. године. Меморандумом су тражени службено признање и већа овлашћења за српску владу, као и проширење територије Србије срезovima источне Босне. Резултат је била само грдња коју је председнику владе упутио генерал Бадер.⁶

Иако су планови о Дангићевој сарадњи са Немцима пропали, а он у априлу 1942. године чак и ухапшен, Недићева Српска државна стража је источнобосанске четнике наставила да снабдева оружјем и муницијом, и да у том циљу чак прелази у Босну. Иако Милан Борковић као разлог ове помоћи наводи борбу против партизана, усташки протести због нарушавања територијалног интегритета НДХ указују на то да је борба била вођена и против усташа⁷ – тј. да је циљ била и заштита српског на-

1 С. Краков, *н. д.*, II, 474-486; М. Борковић, *Милан Недић*, 270-271.

2 Пишући о том меморандуму, Борковић, не наводећи извор, ауторство приписује Милутину Недићу (М. Борковић, *Милан Недић*, 270).

3 С. Краков, *н. д.*, II, 68.

4 С. Краков, *н. д.*, II, 70-73.

5 М. Борковић, *Милан Недић*, 271.

6 М. Борковић, *Милан Недић*, 271; Исти, *Контрареволуција...*, I, 310-311. За немачку полицију у Београду, и сама личност Друшковича била је донекле сумњива (ИАБ, BdS, D 48).

7 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 284-285.

рода. Поред источне Босне, Недић је показао интересовање и за ширење свог утицаја у Санцаку, утолико пре што су се партизанске снаге тамо повукле после истеривања из Србије 1941. године. У тој области, Недић је покушао да дејствује преко четничког мајора Моме Матића, који је почетком фебруара 1942. спровео доста успешну акцију против партизана. Другим речима, она је пре свега била спроведена ради уништења политичког противника, а не због заштите српског живља. По Кракову, требало је да то буде први корак у Недићевом окупљању српских земаља и ширењу Србије.¹ Ова акција је имала првенствено политички карактер, те је овде спомињемо пре свега у општем контексту покушаја ширења територије окупиране Србије. Први непосредни циљ је била српско-италијанска власт у Санцаку. Због овога је Недић иза леђа Немаца ступио у везу са италијанским властима, покушавајући да прошири утицај и међу становништвом Црне Горе. Практична последица тога је било навлачење немачке сумње на премијера.²

Недићевим трупама је успело да остваре присуство у Санцаку, све док један њихов део Немци нису разоружали у Ужицу и Бајиној Башти у марту 1943, због чега је други њихов део прешао четницима.³ С друге стране, стварање мостобрана код Вишеграда у априлу 1942. године било је како у функцији ширења српске територије тако и с намером да се заштите српске избеглица из Босне, које су у масама хрлиле ка Србији. Уз заштиту Српске државне страже, избеглице су пребациване у Србију, некад чак и уз помоћ официра Вермахта, згрожених усташким злочинима.⁴ Мостобран се одржао готово две године.⁵ Био је то прави пример преплитања политичких и хуманитарних циљева у Недићевој акцији. Јасно је, међутим, да он никад није добио службено немачко одобрење, те није ни довео до формалног проширења територије окупиране Србије.

Недићу је први пут омогућено да изнесе своје захтеве „на највишем месту“ приликом његове посете Хитлеру и Рибентропу 16-18. сеп-

1 С. Краков, *н. д.*, II, 75-78, 82-101.

2 М. Борковић, *Милан Недић*, 271-274.

3 Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићева Србија. Оружане снаге српске владе српск евлде 1941-1945*, Београд 2011, 188. У фебруару 1944. године, Недић је у Санцак послао један батаљон добровољаца да помогне борбу четника Павла Ђуришића против партизана. Тај батаљон је учествовао у борбама до јуна и претрпео велике губитке. Међутим, циљеви ове акције су били војнополитички, у питању је сузбијање партизана а не ширење територије (*Исто*, 379; Ratko Parezanin, *Moja misija u Crnoj Gori*, Beograd 1991, 7; Б. Н. Костић, *н. д.*, 130-132; Б. Карапанџић, *н. д.*, 261-262).

4 ВА, Нђа, к. 1, ф. 7, д. 5.

5 С. Краков, *н. д.*, II, 148-156, 182; Б. Димитријевић, *н. д.*, 188.

тембра 1943. године. Та посета му је обећана још годину дана раније, као мера умиривања његовог незадовољства, а он је током ње изнео неколико главних захтева, међу којима су били повећана аутономија његове владе, јачање њених оружаних снага и њихово стављање под владину контролу, смањење мера одмазде, организација послератне Србије на задружној, патријархалној основи и „проширење животног простора“ припајањем – Санџака, Црне Горе и Јужне Србије (тј. Македоније), као и Косова и Метохије.¹ Како Рибентроп, тако и Хитлер, одбили су да дискутују о проширењу граница Србије током рата.² Нацистичке вође очигледно нису биле спремне да мењају савезнике, који су ионако постајали нервозни развојем рата.³

Упркос неуспеху „на највишем месту“,⁴ услед погоршања ратне ситуације по Немачку, Недић више није био сам у настојањима да прошири границе Србије. Хитлеров специјални изасланик за Балкан, Херман Нојбахер (Hermann Neubacher), већ следећег месеца је свом надлежном министру изнео предлог о стварању српско-црногорске федерације, на челу са генералом Недићем. Она би ојачала положај српског премијера према његовом ривалу Дражи Михаиловићу и послужила као брана продору комунизма. Пошто је испрва показао занимање, Хитлер се на крају, у мају 1944, ипак изјаснио против тога да „на Балкану један народ са осећањем политичке мисије постане надмоћан“.⁵ Иако овај по-

---

1 Сигурно је капитулација Италије омогућила поновно укључивање Косова и Метохије у захтеве српске владе.

2 Х. Нојбахер, *н. д.*, 134-135; М. Борковић, *Контрареволуција...*, II, 170-172; Стефановић, *н. д.*, 231-234. Још у време капитулације Италије, један од најистакнутијих „збораша“, инжењер Милосав Васиљевић, поднео је елаборат „Немачко-српски споразум“, у коме се zaloжио за стварање независне Велике Србије као стуба немачког поретка у југоисточној Европи. То је образложио непоузданошћу НДХ (М. Стефановић, *н. д.*, 230-231; С. Керкез, *н. д.*, 236-237). Његова је аргументација, дакле, била политичка а не хуманитарна, историјска или етнографска.

3 Било је то време после немачког пораза у Курској бици, савезничког искрцавања на Сицилији и капитулације Италије, што је довело до тога да и други немачки савезници почну да промишљају свој положај и евентуалну промену стране (Уп. Душан Лукач, *Treći rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, III, 1941-1945, Beograd 1987, 469-499, 501-515; Jörg K. Hoensch, *A History of Modern Hungary 1867-1986*, London, New York 1989, 154-155; *Storia del popolo romeno*, Roma 1981, 450-451).

4 П. Мартиновић Бајица пише да је, због пропаганде комуниста, путовањем у Немачку Недић много изгубио „јер је било више неразума но разума“ (П. Мартиновић Бајица, *н. д.*, 411).

5 Х. Нојбахер, *н. д.*, 155-161; Jovan Marjanović, „The Neubacher Plan and Practical Schemes for the Establishment of a Greater Serbian Federation“, у: *The Third Reich and Yugoslavia*, 489-491, 499; М. Борковић, *Контрареволуција...*, II, 175-177; Исти, *Милан Недић*, 216-217; Б. Петрановић, *Србија...*, 608-610; М. Стефановић, *н. д.*, 232-244.

кушај није успео, и премда је иза њега стајао, пре свега, један немачки дипломата, то је био први случај да је један високи функционер Рајха донекле подржао Недићеве концепције¹ – дакако не из љубави према Србима, већ руковођен интересима војнички све слабије Немачке. Све учесталија бомбардовања (посебно од пролећа 1944), покушај продора НОВ и почетак повлачења немачких окупатора са Балкана током 1944. године, условили су да се центар пажње Недићеве владе окрене хитнијим проблемима. Због тога се чини да те године више није било политичких потеза усмерених на ширење територије Србије уз ослонац на Немачку или са њеним одобрењем.

Из свега напред изложеног, види се да напори Савета комесара Милана Аћимовића и владе Милана Недића уперени на увећање територије под њиховом надлежношћу нису могли да уроде плодом – док је Немачка била јака, она није имала потребе да квари односе са својим савезницима због поражених Срба. Чак и када се ратна ситуација погоршала за њу и када је поновно промишљање савезништава можда било пожељно, победили су Хитлерова србофобија и мишљење да је боље не отуђивати савезнике који су ионако почели да се колебају. Због тога су напори српских колаборациониста да се територија Србије прошири – а тиме, између осталог, и спречи страдање српског народа у суседним областима – остали без успеха током целог раздобља окупације.

Сада ћемо се осврнути на то колико су били успешни покушаји колаборационистичких власти да политичким корацима (који су им једини стајали на располагању) заштите српски народ у окупираној Србији и ван ње – будући да су оне само њега, а не целокупно становништво, виделе као предмет свог старања. Поред свих оних послова које свака модерна влада обавља ради обезбеђивања нормалних услова живота својим грађанима, ратни услови намећу и нове задатке. У случају колаборационистичких власти у Србији, они су се тицали спречавања или умањивања одмазди окупатора над цивилним становништвом и бриге о избеглицама и ратним заробљеницима. Поред тога, свака влада националне државе брине о својим сународницима у иностранству. Колаборационистичке власти су, притиснуте огромним страдањима српског народа у суседним државама, у много наврата морале да подносе молбе и жалбе окупационим властима у Србији (које, стриктно гледано, за таква питања нису биле надлежне) у корист прогоњених сународника на окол-

¹ По једном доушничком извештају, Недићев национализам је био фразерски и без садржаја, а он није искрено желео припајање Црне Горе и пасивних динарских крајева. Наводно су он и његови сарадници пре свега желели да добију део Срема, Баната и Бачке (ИАБ, BdS, J 87).

ним територијама. Такве представке је упућивала и Српска православна црква – изгледа не без помоћи државних органа, као и неке утицајне приватне личности блиске влади (нпр. Димитрије Љотић). Карактеристично је да су колаборационистичке власти покушавале да о страдањима Срба известе и избегличку југословенску владу у Лондону и јавност савезничких земаља,¹ којима су због деловања у окупираној земљи и своје колаборације биле начелно супротстављене. Још више него у питању проширења граница Србије, у овим покушајима су се преплитали хуманистички мотиви са политичким, односно са потребом легитимисања сопствене власти. Ово утолико пре што су се и Милан Аћимовић и ратни премијер Милан Недић, заједно са својим сарадницима, прихватили образовања Савета комесара односно владе „ради биолошког спасавања српског народа“ – како је то у свом емотивном наговарању генерала Недића да преузме владу формулисао председник Српске краљевске академије наука др Александар Белић.² По савету вође Народног покрета „Збор“ Димитрија Љотића, који је био сива еминенција Савета, а још и више Недићеве владе, Аћимовић је као услове за састављање Савета комесара поставио поштовање домаћих закона, постојање домаће службе безбедности, слободан рад Српске православне цркве, самосталне државне финансије и да се комесари имају сматрати адвокатима народа пред окупационим властима.³ И Милан Недић је прихватио да преузме кормило владе и да земљу спасе од пропасти постављајући одређене услове који би тај задатак учинили могућим. Тако је он, обзиром на устанак који се распламсао, тражио оружане снаге, које би се састојале од 10.000 жандара и потребног броја помоћних борбених одреда, и проширење граница Србије.⁴ Борба против комуниста је требало да постане превасходно ствар самог српског народа, а немачке снаге је требало да помогну само у случају потребе. Два битна захтева била су у основи хуманитарне природе: тражен је прекид прогона српског народа ван Србије, а у случају саботажа против немачких оружаних снага, кажњавање само криваца, уз

---

1 М. Борковић, *Контрареволуција...*, II, 260; Б. Н. Костић, *н. д.*, 69-82; С. Краков, *н. д.*, II, 203-222.

2 Б. Н. Костић, *н. д.*, 45. По Карлу-Хајнцу Шларпу, радило се о колаборацији ради добијања на времену, ублажавања напетости, обезбеђивања народу минимума реда и наде и ради осигуравања претпоставки за опстанак Србије као државе (Schlarp, *н. д.*, 140). Идеолошки циљеви неких од актера, дакле, нису били општи ни главни за стварање Савета комесара, односно владе.

3 Б. Н. Костић, *н. д.* 18-19. Боривоје Карапанцић наводи нешто другачије формулисане захтеве, иако је њихова суштина углавном иста (Б. Карапанцић, *н. д.*, 19).

4 *Исто.*

претходно добијање информација од српске владе.¹ Врло брзо, молбе да буду заштићени прогоњени Срби ван Србије – пре свега у НДХ – и да се од репресалија поштеде Срби у окупираној Србији постаће саставни део активности Недићеве владе и њених органа. Такву праксу је започео већ Аћимовићев Савет комесара, будући да су се Срби нашли у опасности од почетка Априлског рата. Убрзо по свом формирању, Савет комесара је морао да моли немачке власти да се обустави убијање Срба у НДХ, као и убиства, масовна хапшења и прогони српског становништва у Бачкој, коју је окупирала Мађарска. И Димитрије Љотић, иако у то време без икакве формалне функције у државном апарату, у више наврата је писао команданту Србије Ферстеру молећи га да се обуставе злочини над Србима у НДХ.² Наводно је на његову интервенцију пуштено 1.200 грађана Панчева, који су били похапшени као сумњиви.³

Као што је напред већ споменуто, Милан Аћимовић је и новог команданта Србије, Шредера, почетком јуна 1941. године дочекао једним меморандумом, у коме му је изразио лојалност и замолио га да заштити Србе изван Србије, за чије страдање је окривио Хрвате, Мађаре, Албанце и Бугаре.⁴ Са своје стране, и Српска православна црква је током јуна 1941. саставила експозе о страдању свог свештенства и верника у НДХ, који је предат генералу Шредеру 9. јула. По њему, од 10. априла 1941 (када је проглашена НДХ), тамо је убијено око 100.000 Срба.⁵ Крајем августа, СПЦ је упутила још један меморандум сличне садржине генералу Данкелману. У њему је изнето да је до августа 1941. године у НДХ срадало 180.000 Срба.⁶ У децембру 1941. године, Недић је молио пред-

1 Schlapf, *н. д.*, 144; С. Краков, *н. д.*, I, 145-146; Madajczyk, *н. д.*, 460. Углавном исте захтеве наводио је у послератној истрази и сам Недић (М. Борковић, *Контрареволуција*, I, 101).

2 Б. Карапанцић, *н. д.*, 33; Б. Н. Костић, *н. д.*, 23, 29-30. Командант Ферстер је, наводно, не могавши да спречи покоље у Независној Држави Хрватској, из протеста тражио да буде смењен, до чега је ускоро и дошло (*Se non è vero, è ben trovato*).

3 *Исто*, 24. Акико Шимизу у својој детаљној књизи о банатским фолксдојчери-ма не спомиње хапшење тако великог броја људи, што још увек није сигуран доказ да га није било (Shimizu, *н. д.*).

4 М. Борковић, *Контрареволуција..*, I, 47.

5 Б. Петрановић, *Србија..*, 458; С. Краков, *н. д.*, II, 201; С. Керкез, *н. д.*, 238; Ради-мила Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, I, Београд 2002, 57; М. Борковић, *Контрареволуција..*, II, 266. Борковић сматра да је овај меморандум писан у договору са Саветом комесара, али Ђоко Слијепчевић то пориче (Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске Православне Цркве*, III, Келн 1986, 127). С обзиром да односи духовних и световних власти нису били претерано топли, ово је можда и истина.

6 С. Керкез, *н. д.*, 238; Р. Радић, *н. д.*, 59; Б. Карапанцић, *н. д.*, 35. По Карапанцићу, Синод СПЦ је упутио један сличан меморандум командујућем генералу и 15. јануара

ставника немачког Министарства иностраних послова Бенцлера (Фелих Бенцлер) и др Турнера да се обустави прогон Срба у НДХ, а Аћимовић да се тамо престане са насилним католичењем православних и да се распусте логори.¹

С једне стране су овакви апели остајали без одзива – између осталог јер команданти Србије нису имали надлежности на околним територијама – а истовремено су немачке трупе приморавале српске жандаре да врше стрељања талаца у Србији. Ово не само што је рушило самопуздање жандара, већ је озбиљно подривало веродостојност Савета комесара пред народом.² То је био један од разлога што је он замењен владом Милана Недића, од кога су немачке власти очекивале да ће својим ауторитетом учврстити углед власти и олакшати гушење устанка.³ До тога није дошло, већ су се српске снаге, које су требало да буду главне у обрачуна са устаницима, показале као непоуздане, тако да је Недић већ 12. септембра рекао Бенцлеру да размишља о оставци.⁴ Само пет дана касније, шеф Војноуправног штаба др Турнер обавестио је председника владе о квоти одмазде од 100 Срба за убијеног и 50 за рањеног Немца. Истог дана га је обавестио и о својој намери да у Београду похвата 50.000 талаца, из чијих редова ће се вршити одмазде. После разговора са више немачких представника у граду, Недићу је успело да спречи Турнерову намеру

1942. године (Б. Карапанчић, *н. д.*, 35). У јануару 1942. године, СПЦ је преко српске владе немачким властима доставила један меморандум о тешком положају Срба ван Србије. Недић је у пропратном писму генералу Бадеру подржао захтев СПЦ за заштиту српског живља од прогона (М. Борковић, *М. Nedić*, 328-319). Радмила Радић спомиње и меморандум о страдању Срба у НДХ од 17. марта 1942, за који је министар просвете Велибор Јонић сматрао да садржи изразе и закључке „који могу да нашкоде српској ствари“. Ово мишљење је очигледно делио и Феликс Бенцлер, који је поручио да тај меморандум нипошто не сме dospети у иностранство (Р. Радић, *н. д.*, 75-76). Све ово указује да је између црквених и владиних кругова, упркос несугласицама, ипак било одређене сарадње, иако не увек и сагласности, по питању заштите интереса Срба ван Србије.

1 ИАБ, BdS, Општа архива, к. 201.

2 Б. Божовић, *н. д.*, 359; Jovan Marjanović, „The German Occupation System in Serbia in 1941“, у: *Les systèmes d’occupation Yougoslave*, 287; Исти, *Устанак...*, 120, 170; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд 1970, 45.

3 Специјални дипломатски изасланик Едмунд Фезенмајер (Veesenmeier), који је допринео Недићевој инсталацији, оценио га је као српског националисту са јаком подршком у народу, али истовремено као прорачунатог управљача, спремног на сарадњу са немачким окупатором. Фезенмајер се надао да ће уз помоћ Недића придобити већину народа за колаборационистичку владу и зауставити одбегавање партизанима. Надао се да ће Недић привући и део официра који су се првобитно придружили Дражи Михаиловићу (М. Матић, *н. д.*, 163-164).

4 М. Матић, *н. д.*, 165.

о узимању талаца у Београду, иако не и о стрељању 100 за једног.¹ Четри дана касније, у светлу припрема за офанзиву против устаника, Турнер је предлагао да Недићева влада привремено одступи како не би изгубила углед. Премијер је ово одбио, а са владом је написао меморандум којим, додуше, подржава акцију против устаника, али и оштро осуђује намераване масовне репресалије против цивилног становништва. Влада је изразила спремност да предузме све што је потребно да се заведе ред и да уради све да „избегне уништење свога народа“.² Очито је да је нада да ће успети да трагедију бар умањи била одлучујућа. Такво размишљање је, упркос повременим колебањима, одржало Недића на челу владе до краја окупације.

Немачке власти, решене да стану на крај устанку, нису се обазирале на упозорења и осуде Недићеве владе. Генерал Беме (Franz Vöhrle), задужен за вођење операција, одбио је оставку коју је Недић поднео 27. септембра.³ Иако његови апологети тврде да је он својим заговором спасао око 10.000 талаца које су Немци покупили у Шапцу и околини,⁴ та интервенција је била само делимично ефикасна,⁵ а уз то и селективна: Недић се заложиио за Србе, али не и за Јевреје и „комунисте“,⁶ који су по његовим схватањима били отпаци српског народа.⁷ Због тога је у Шапцу стрељано преко 2.000 људи, а велика група затвореника је у пролеће

1 Б. Димитријевић, *н. д.*, 89-90; С. Краков, *н. д.*, I, 171-172. Та квота је ублажена тек крајем 1943. године, по Хитлеровом наређењу које се тичало целог Балкана, а не само Србије, а које је вероватно издато на подстицај Хермана Нојбахера (Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941-1944*, Beograd 1987, 141; Б. Димитријевић, *н. д.*, 329; В. Глишић, *н. д.*, 206, 208).

2 ВА, Нђа, к. 1А, ф. 1, д. 10; Б. Петрановић, *Србија...*, 224; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 140-142; Исти, *Милан Недић*, 51. За овај протест, чак је и Недићу врло несклони Борковић морао да ода признање: „Просто је несхватљиво како је Недић имао храбрости да у таквом тону пише, односно одговара онима од којих је зависила његова судбина.“ (М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 140). Проблем је у Борковићевој пристрасности, која му је онемогућила да реално сагледа личност Милана Недића и мотиве његовог политичког ангажовања, у којима брига за личну судбину није била на првом месту.

3 Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, Beograd 2007, 77.

4 Б. Карапанчић, *н. д.*, 86; С. Краков, *н. д.*, I, 189-204.

5 По Мартиновићу Бајици, услов за спасавање Шапца било је раздвајање партизанских и четничких снага. Успех је, наводно, изостао зато што су четнички курири, који су капетану Рачићу носили наређење Драже Михаиловића да повуче своје снаге, страдали у партизанској заседи (П. Мартиновић Бајица, *н. д.*, 169).

6 С. Краков, *н. д.*, I, 201, 203.

7 С. Краков, *н. д.*, I, 209.

1942. пребачена у логор Сајмиште.¹ Недићева влада није могла да спречи ни масовна стрељања у Краљеву (15-24. октобар 1941) и Крагујевцу (21. октобар 1941). По Станиславу Кракову, Недић је у Крагујевац послао пуковника Бошка Павловића да проба да на лицу места спречи планирано стрељање, а он и Љотић су до касно у ноћ 20. октобра обилазили немачке званичнике у Београду са истим циљем.²

Није јасно да ли је ова верзија тачна, иако се уклапа у друга Недићева настојања у сличним приликама. Није јасно ни да ли су он и његова влада после крагујевачке трагедије³ поднели оставку, па је повукли пошто су Немци обуставили даље одмазде (како је то изјавио у истрази после рата),⁴ или је само намеравао да је поднесе, а да су га најближи сарадници (генерали Јосиф Костић и Ђура Докић и инжењер Огњен Кузмановић) разуверили (како тврди Краков).⁵ Оно што је сигурно, то је да је у стрељање у Крагујевцу био уплетен и пети добровољачки одред под командом Марисава Петровића. По тврдњама комунистичке историографије, они су помагали Немцима у хватању жртва, док су по тврђењима припадника Љотићевог „Збора“, они спасли више стотина, можда и хиљада људи.⁶ По свему судећи, истина је негде у средини: припадници добровољачког одреда су заиста обезбедили пуштање дела талача за које су тврдили да су њихове присталице и антикомунисти. С друге стране, они су искористили прилику и да се обрачунају са једним бројем својих противника, које су оставили да страдају или су их чак сами предали Немцима. Такође су, по сопственом признању, похватили и око 200 Цигана, које су „трампили“ за Србе.⁷ Све ово баца врло ружно светло на

1 В. Маношек, *н. д.*, 71-76. Маношек је радио искључиво на немачкој грађи.

2 С. Краков, *н. д.*, I, 242-243.

3 Најцеловитији и најобјективнији приказ тог догађаја, као и онога што му је претходило и следило, в. у: Станиша Бркић, *Име и број. Крагујевачка трагедија 1941*, Крагујевац 2007.

4 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 148; Исти, *Милан Недић*, 59. У ствари, одмазде нису обустављене: 27. и 30. октобра у Београду је стрељано око 2.200 Јевреја и Цигана (М. Борковић, *Милан Недић*, 59), али то, будући да је он био заинтересован само за спасавање српских живота, Недићу није био разлог за интервенцију – која би ионако, највероватније, остала без резултата.

5 С. Краков, *н. д.*, I, 248-249.

6 С. Бркић, *н. д.*, 51-57; Б. Димитријевић, *н. д.*, 96; М. Борковић, *Милан Недић*, 59; Б. Н. Костић, *н. д.*, 56-57.

7 Б. Димитријевић, *н. д.*, 96, 113; Љ. Шкодрић, *н. д.*, 263. У извештају Предстојништва градске полиције у Крагујевцу од 28. октобра 1941. Године се каже: „Највише је страдало Цигана. Од Цигана је остало свега 18-20 одраслијих лица... Мушкарци Јевреји су сви стрељани...“ (АС, БИА II/32).

њихово деловање тих дана,¹ а будући да су добровољачки одреди – иако организовани од „Збораша“ – важили за државне органе,² то је бацало и, у најмању руку, сумњиво светло на саму владу. Истовремено, вредност Петровићевих интервенција је умањена утолико што су немачке власти похватале више талаца него што им је било потребно за планирану одмазду, тако да су ионако себи могле да дозволе да у одређеном броју случајева буду „великодушне“.³ Оно што је бацило посебно ружно светло на добровољце, јесу сведочанства о томе да су пљачкали лешеве пре сахране, па чак и да су терали раднике који су сахрањивали стрељане да за њих пљачкају.⁴ Ништа мање морално упитна није ни смена водећих људи у локалној власти и полицији коју је Петровић извршио тих дана, поставивши своје људе.⁵ Ово је било безочно искоришћавање претешке ситуације у граду за утврђивање политичких позиција Љотићевог „Збора“. Иако то није једини пример борбе за власт међу колаборационистичким струјама, свакако је један од најнеморалнијих.

Свега две недеље по крагујевачком покољу, поново се указала потреба да Недић спасава српске животе. У ноћи између 4. и 5. новембра, Гестапо је у Београду ухапсио око 300 угледних грађана, махом антинемачких интелектуалаца и масона.⁶ Они су одведени у логор на Бањици и требало је да служе као таоци у случају даљих саботажа или немачких губитака. По Кракову, наредних дана се Недић растрчао по немачким надлештвима убеђујући их да похапшени немају ништа са устаничком акцијом и да би њихово стрељање имало катастрофалне последице на држа-

1 Добровољачки апологета Карапанцић говори, наравно, само о покушајима добровољаца да се спречи трагедија (Б. Карапанцић, *н. д.*, 95-98). Мирко Бојић аргументује да је Марисав Петровић касније догурао до команданта једног од пет добровољачких пукова, што високоморални Љотић не би дозволио да је сматрао да је Петровић у Крагујевцу починио нешто за осуду, наравно „ако је имао тачан увид у одвијање трагедије“ (Б. Димитријевић, *н. д.*, 113). Није искључено да Љотић није знао све детаље, иако се то не чини много вероватним с обзиром на размере стрељања и његов одјек у земљи, као и на „зборашку“ мрежу по целој земљи. Можда је вероватније да се Љотић мирио са жртвовањем политичких противника, Јевреја и Цигана да би се спасли „добрѣ“ Срби.

2 Б. Димитријевић, *н. д.*, 84; М. Стефановић, *н. д.*, 148.

3 С. Бркић, *н. д.*, 56. Бркић процењује да је укупно похватано 5.000-5.500 људи (С. Бркић, *н. д.*, 87) – што је било два пута више него што је било предвиђено за одмазду.

4 С. Бркић, *н. д.*, 70.

5 М. Стефановић, *н. д.*, 157; Б. Н. Костић, *н. д.*, 58.

6 Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941-1944. Свакодневни живот под окупацијом*, Београд 2002, 60; Надежда Јовановић, „Однос окупатора и квислинга према масонерији у Србији 1941-1942“, *Годишњак града Београда*, XVIII, 1971, 98-99.

ње српског народа, те да сваки случај треба појединачно испитати.¹ За похапшене је наводно молио и Димитрије Љотић.² Само неколико дана касније, Недић се нашао у ситуацији да моли и за живот помоћника команданта жандармерије Јована Тршића, који је (не без разлога) оптужен за сарадњу са четницима Драже Михаиловића. Заједно са њим, претња хапшењем је погађала и око 1.200 официра. Уништавањем доказа, уз помоћ београдске полиције, и молбама код генерала Бемеа, Недић је успео да Тршић буде само послат у заробљенички логор.³ Хуманитарно-политички значај је имала и легализација великог броја четника крајем 1941. године. Она је помогла да око 5.000 четника сачувају главе, док је Недићу потенцијално донела јачање његових оружаних снага.⁴

Поред репресалија немачких окупатора, повод за жалбе и молбе, прво Аћимовићеве, а онда и Недићеве администрације, било је и понашање Бугара – како на анектираним територијама тако и на тлу остатка Србије. Већ се комесарска управа жалила да су бугарске власти многе Србе похапсиле, неке пострелале, те да је у део Србије под немачком окупацијом пребегло око 30.000 избеглица.⁵ И у писму генералу Шредеру од 13. јуна 1941, Аћимовић се жалио на изгон српских породица са тих подручја.⁶ Дана 9. новембра исте године, Недић се жали на поступке бугарске војске на територији ван њихове контроле, на коју су упадали гонећи устанике, вршећи при том и злочине над цивилним становништвом. Његове захтеве за дисциплиновањем Бугара је подржао и представник немачког министарства иностраних послова Бенцлер.⁷ Имајући на уму историјско непријатељство два народа, поменуто поступање бугарских војника и власти, као и тенденцију Бугара да, кршећи линију разграничења од територије која им није поверена под окупацију, стално

1 С. Краков, *н. д.*, I, 262-264.

2 Б. Н. Kostić, *н. д.*, 61-62; Н. Јовановић, *н. д.*, 99. Наводно је на састанку тим поводом са Турнером, Љотић молио и да се престане са убијањем Јевреја, јер „невино проливена крв не може донети никаква добра народу који то чини“ (Б. Н. Костић, *н. д.*, 62). Ово може звучати као апологетика, али ако се узме у обзир став који је Љотић имао пре рата – да треба разбијати јеврејске планове а не јеврејске радње или главе, онда та изјава и не звучи невероватно (Уп. Димитрије Љотић, *Сабрана дела*, XII, Београд 2001, 56). Љотић се залагао за исељавање Јевреја, односно за њихово искључење из политичког и делом економског живота док исељавање не постане могуће (*Исто*, IX, 168).

3 С. Краков, *н. д.*, I, 266-268.

4 М. Борковић, *Милан Недић*, 259; С. Краков, *н. д.*, I, 280-281.

5 М. Борковић, *Контрареволуција..*, 231.

6 *Исто*.

7 *Исто*, 232.

откидају парченце по парченце,¹ Недић је био констерниран најавом да ће почетком 1942. године бугарске трупе заменити као окупатори немачку војску на великом делу територије на југоистоку Србије.² Недић је (вероватно само фигуративно) запретио самоубиством ако до најављене окупације дође, док је стварно најавио оставку своје владе. Бенцлер је са овим упознао своју владу, али је од ње добио одговор да Недић још није успео да потпуно умири Србију, а да Немачка не може унедоглед жртвовати своје војнике ради гушења устанка. Порука је завршена претећим тоном: „Ако се генерал Недић сада готово демонстративно повлачи, стрпљењу владе Рајха доћи ће крај. Последице тога Србија ће имати да потпише [припише? – З. Ј.] сама себи.“³ Иако су се, да би одржали Недићеву владу, и Бенцлер и командант Бадер залагали за то да бугарска окупација буде мања и по територијалном захвату и по броју укључених дивизија, војно-безбедносне потребе су биле неумољиве: немачке трупе су биле потребне на Источном фронту, па је бугарска окупациона зона крајем 1942. и током 1943. године додатно проширена.⁴ Недићева оставка је одбијена са образложењем да је „Србија побеђена држава и од немачке окупационе управе постављена комесарска влада има да слуша, а не да даје оставку.“⁵ Немогућност Недићеве владе да то спречи деловала је депримирајуће, како на народ тако и на саме чланове владе.⁶ Упркос томе, влада је наставила да улаже протесте због бугарских поступака, који су, по Борковићевој процени, били главни камен спотицања у њеним односима са Немцима.⁷

Против недела бугарске војске, Недић је протествовао у мемоару генералу Бадеру 12. августа 1942. године. Означио их је као незаслужену

1 ВА, Нђа, к. 20, ф. 7, д. 39; к. 20b, ф. 4, д. 64; к. 21, ф. 1, д. 25; к. 21, ф. 1, д. 132; Венцеслав Глишић, „Успостављање окупационог система и бугарско-немачки спорови око демаркацион елиније у лесковачком крају 1941. године“, *Лесковачки зборник*, XXII, 1982, 13; Miroslav Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944*, Beograd 1989, 67, 72, 75.

2 М. Борковић, *Контрареволуција*, I, 236-237; М. Стојиљковић, *н. д.*, 121-123, 135; З. Јањетовић, *Borders..*, 107.

3 М. Борковић, *Контрареволуција*, I, 239-240; М. Стојиљковић, *н. д.*, 134; С. Краков, *н. д.*, I, 306-308.

4 М. Стојиљковић, *н. д.*, 134-136; З. Јањетовић, *Borders..*, 107; Б. Петрановић, *Србија..*, 346.

5 Б. Димитријевић, *н. д.*, 136.

6 М. Борковић, *Контрареволуција..*, I, 241-242.

7 М. Борковић, *Контрареволуција..*, I, 310. За прогоњене Србе под бугарском окупацијом, са одређеним успехом, интервенисао је бивши југословенски премијер Драгиша Цветковић (Бајица, *н. д.*, 399).

казну за српски народ, чије незадовољство олакшава ширење антине-мачке пропаганде.¹

Поред заузимања за Србе под бугарском влашћу, Недић је стално морао да се заузима и за Србе у НДХ, који су много страшније прогањани.² Тек што се стишала бура око ширења бугарске окупационе зоне, Недић је, у фебруару 1942. године, послао писмо др Харалду Турнеру, упозоравајући га на очајне услове живота Срба затворених у усташким логорима. Молио је шефа Војноуправног штаба да предузме мере да им се упути помоћ преко српског и немачког Црвеног крста. Иако је протесте Турнеру упућивао и 10. априла, 15. јуна и 20. августа те године, упозоравајући на прилив избеглица и упоређујући страдање Срба у НДХ са делима шпанске инквизиције и прогонима првих хришћана, до побољшања положаја Срба под усташком влашћу, као ни у ранијим случајевима, није дошло.³ Дана 22. фебруара 1943. године, Недић је упутио командујућем генералу у Србији још један меморандум, са збирним и већ устаљеним жалбама да српска влада нема никаква овлашћења, да немачка надлештва упућују противречна наређења, да су српске финансије преоптерећене, као и против бугарске окупације и злочина над Србима у суседним земљама.⁴

Те године је дошло до можда најозбиљније кризе владе, односно до једне њене оставке која је претила да буде коначна. Можда баш зато, ова претња оставком уродила је и највећим плодом. Било је више проблема које су чланови владе навели као разлоге за своју оставку. Криза је отворена 12. августа меморандумом у коме се Недић жалио на тежину немачке, а посебно бугарске окупације, која је ширењем у срце Шумадије јако ојачала антиокупаторско расположење народа. Он је указао на експлоатацију од стране немачких и бугарских трупа, која је онемогућавала народу да изврши своје обавезе.⁵ Оставка је најављена 12. септембра 1942, да би генералу Бадеру 16. септембра био прослеђен меморандум који је садржао више жалби, од којих су се главне тицале

1 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 354.

2 На први поглед, утолико чудније делује Недићево одбијање предлога немачког амбасадора у Загребу Кашеа (Siegfried Kasche) да се у октобру 1941. године сретне са Павелићем, на шта је овај пристао (Р. Парезанин, *н. д.*, 339). Може се претпоставити да су Недића на одбијање подстакли гнушање и /или страх да би себи тим суретом нарушио углед у очима Срба. Да га ни промена општих политичких околности у томе није поколебала, говори и одбијање да прими Павелићеве делегате у другој половини 1943. године (П. Мартиновић Бајица, *н. д.*, 415).

3 Б. Петрановић, *Србија...*, 470; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 344.

4 М. Борковић, *Контрареволуција...*, II, 167.

5 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 361.

повећане испоруке жита, прогона Срба у Срему и писма вишег СС и полицијског шефа генерала Мајснера (August von Mayszner) Недићу, у коме му забрањује било какво мешање у послове Српске државне страже. Другим речима, од три главна питања, два су била хуманитарна.¹ У том контексту, Недић је указао да се „чаша горчине прелила“ када је генерални опуномоћеник за привреду Франц Нојхаузен (Франз Неухаузен), противно ранијим обећањима, затражио од немачких и бугарских трупа да од ионако изгладнелог народа (који је уз све издржавао и 400.000 избеглица) утерају и из Србије извезу 100.000 тона жита.² Бенцлер је у писму свом министарству навео ову ставку као главни узрок оставке.³ Поред тога, Недић је тражио већа овлашћења за своју владу, јасно одређивање економског терета који је Србија, сразмерно својим економским могућностима, требало да поднесе у изграђивању Нове Европе и да саме српске власти брину о остваривању тих обавеза – уз надзор једног, а не мноштва немачких надлештава – као и престанак прогона Срба изван Србије.⁴ Последњи захтев се односио на усташку акцију против партизана у Срему, коју је водио Виктор Томић, а која је довела до мноштва српских цивилних жртава. И док су, после убрзаног саветовања, власти Рајха на Недићеве економске захтеве дале евазиван одговор, Томићева крвава акција је заустављена немачком интервенцијом у Загребу.⁵ То је био један од ретких случајева да је Недићева интервенција донела непосредан резултат и да је то документовано и немачким, а не само мемоарским колаборационистичким изворима. Можемо се запитати зашто је у том случају то било тако? У то време, ситуација на ратиштима није била тако повољна за Немачку као раније, а Недић (за кога Немци нису имали одговарајућу замену) је поставио више озбиљних захтева истовремено и опет запретио оставком, која је баш због нагомиланих тешкоћа, пакета захтева и раније немачке неосетљивости на слична тражења имала већу тежину.⁶ Заустављање покоља Срба у Срему била је ставка коју је било најлакше задовољити – утолико пре што ни многи немачки офици-

1 Schlarp, *н. д.*, 147-148; М. Борковић, *Милан Недић*, 147; С. Краков, *н. д.*, II, 298.

2 У ствари, радило се о изненадној наредби Нојхаузеновог директног претпостављеног, маршала Рајха Хермана Геринга (Hermann Göring).

3Д. Алексић, *н. д.*, 273; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 362-364.

4 Schlarp, *н. д.*, 148; М. Борковић, *Милан Недић*; Исти, *Контрареволуција...*, I, 362.

5 М. Борковић, *Милан Недић*, 150; Madajczyk, *н. д.*, 468-469; Johann Wüsch, *Die Ereignisse in Syrmien 1941-1944*, Kehl am Rhein 1973, 77.

6 По подацима немачке службе безбедности, иза меморандума од 16. Септембра стајао је министар просвете Велибор Јонић који је свесно хтео да искористи тежак положај у ком су се Немци нашли у том тренутку (ИАБ, I R 28).

ри у НДХ нису сматрали усташку политику прогона Срба корисном по немачке интересе.¹ Крајем године је одобрено да српска влада буде та која ће одређивати ко ће бити погубљен за одмазду – ако се не би нашли кривци за дела против окупатора, требало је казнити њихове идеолошке пријатеље.² Септембарска криза владе је била последња већа Недићева хуманитарна политичка интервенција. Као што смо видели, њихов највећи број – како за Србе у земљи тако и за Србе ван Србије – није донео већи резултат јер се односио на територије немачких савезника или се косио са немачким интересима и њиховим спровођењем у самој Србији.³

Оно на чему су они који су после Другог светског рата величали Недића обично инсистирали као на његовој највећој заслуги, била је брига о избеглицама. То, међутим, није била само ствар колаборационистичке управе, па ни само Недићеве, будући да почеци прихвата и смештаја избеглица датирају још из времена Аћимовићевог Савета комесара. То је било условљено сломом Краљевине Југославије и злочинима над српским становништвом, прогонима некадашњих чиновника, колониста, официра и обичног народа од стране новоуспостављених власти.⁴ Тешко је пратити детаље избегличког живота у Србији 1941-1944. због недостатка континуитета у извештавању, односно фрагментарне сачуваности грађе.⁵ Из истог разлога, као и због сталне флукуације, није могуће утврдити ни тачан број избеглица.⁶ Могуће је, међутим, утврдити

---

1 В. Казимировић, *н. д.*, 24, 115-118; Б. Петрановић, *Историја Југославије*, 46-48; Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*, Ljubljana, Beograd 1979, 234-235.

2 ИАБ, VdS, Општа архива, к. 201.

3 Било би веома занимљиво истражити на које се представнике немачког окупационог апарата Недић могао ослонити да би могли подржати његове захтеве, са каквим мотивима и са каквим аргументима су они то чинили пред својим немачким колегама и претпостављенима. Сачувана архивска грађа и мемоаристика садрже неке путоказе, али би њих тек требало истражити (Уп. Дејан Медаковић, *Ефемерис, II. Хроника једне породице*, Београд [1991], 74-75, 78-81, 242. По Парезанину, ни сам Турнер „није никако био рђав човек“ и наводно је био „вољан да помаже колико се може да се не врше неправде и злочини према српском народу“ (Р. Парезанин, *н. д.*, 512). Друга сведочанства и бројни документи које је Турнер својеручно потписао не потврђују овакву добронамерност.

4 Још увек најбољи општи преглед је већ цитирана студија Slobodana Д. Miloševića, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*. Од већег значаја за простор Србије су стране 44-57, 66-78, 82-94, 102-106, 148-160, 243-308. О томе и: Исти, „Izbeglice i preseljenici u Srbiji 1941. godine“, у: *НОР и револуција у Србији 1941-1945*, Beograd 1972; М. Борковић, *Kontrarevolucija...*, I, 195-211.

5 С. Милошевић, *Izbeglice и пресељеници на територији...*, 263.

6 С. Краков, *н. д.*, II, 183; С. Милошевић, *Izbeglice и пресељеници на територији...*, 275; Kerkez, *н. д.*, 126. Керкез наводи да се бројеви избеглица који се налазе у

шта су колаборационистичке власти урадиле за збрињавање избеглица.

Проблем избеглица, принудних пресељеника и њиховог збрињавања се колаборационистичком Савету комесара наметнуо двојако: с једне стране самим приливом избеглица (који су, као што смо видели, комесари покушали да зауставе апеловањима на окупационе власти да спрече прогоне Срба ван Србије), а с друге стране, у институционалном погледу, односом самих окупатора. Треба одмах рећи да немачке власти у Србије нису биле ни мало срећне због прилива избеглица и пресељеника: он је повећавао њихове обавезе, отежавао стање снабдевања, доносио опасност од ширења заразних болести, увећавао незадовољство и потенцијално јачао устанике. Због тога су се оне, у више наврата, трудиле да прилив избеглица и насилних пресељеника ограниче и смање.¹

Подстицај за институционализовано решавање питања избеглица и принудних пресељеника дале су саме немачке власти у мају 1941. Године, упознавши шефа комесарске управе Аћимовића са својим планом да у Србију преселе 260.000 Словенаца из делова Словеније које је Немачка анектирала. Аћимовић је 24. маја дао налог да се оснује Генерални комитет за насељавање Словенаца. На чело тог тела, Аћимовић је именовao вишег саветника Министарства социјалне политике др Федора Араницког, искусног стручњака за миграције. Ради прихвата словеначких пресељеника, по бановинама су основани бановински, по сре-

---

литератури крећу од 241.000 до преко 400.000, што је зависило и од времена бележења. Додатан проблем је био и то што се нису све избеглице ни пријављивале (ВА, Нђа, к. 24, ф. 4, д. 29; С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 247). Сем тога, Недићеве власти, бар од краја 1943. године, протеране колонисте пореклом са територије окупиране Србије нису рачунале у избеглице (*Исто*, 277).

1 ВА, Нђа, к. 1, ф. 7, д. 18; к. 20В, ф. 1, д. 48; В. Глишић, *Терор*, 50; Р. Парезанин, *н. д.*, 403; С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 72-73, 90, 153-154, 248; Ferenc, *н. д.*, 233, 237-240; М. Борковић, *Контрареволуција*, I, 196-197, 201, 208, 343-345. Ради смањења броја избеглица, у априлу 1942. године су одржани састанци у Косовској Митровици и Рашкој, на којима су представници немачких и српских власти и албанских квислинга договорили повратак 20.000 Срба на Косово. Због отпора албанске националне мањине и њених вођа, као и због наставка терора над Србима, од планираног повратка није било ништа (С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 51-53). Петрановићево виђење избегличког проблема је, упркос неким исправним оценама, поједностављено и једнострано. Он каже да се прецењује улога Милана Недића у прихвату избеглица, јер су Немци већ прихватили њихов долазак у Србију, да су настојали да се престане с њиховим прогоном и да се омогући њихов повратак. За Недића су, наводно, избеглице биле добродошле, јер су надокнађивале радну снагу одсутних ратних заробљеника, давале људство за његове одреде и омогућавале му да се рекламира као „отац Србије“, док су Немци прихватам избеглица пацификовали ситуацију у НДХ, јер су тамошњи Срби, уместо у шуму, долазили у Србију, у којој су били под контролом власти, а усташка зверства су покушали да умире тек када се устанак расламсао (Б. Петрановић, *Србија...*, 228).

зовима срески, а по општинама општински одбори. Врло брзо, у фокус рада Генералног комитета су ушле и српске избеглице, утолико пре што је немачки план предвиђао да се део Словенаца насели у НДХ, а да се у Србију пресели одговарајући број Срба.¹ Због развоја устанка, током лета 1941. године се број пресељених Словенаца свео на неких 15.000. Они су у Србији основали сопствене организације за самопомоћ, а у целини су делили судбину осталих избеглица и прогнаника.²

Врло брзо, већ у јуну 1941. године, Генерални комитет је, на иницијативу др Ернста Вајмана (Weimann), комесара за пресељавање у штабу немачког команданта Србије, замењен Комесаријатом за пресељенике и заштиту избеглица, на чијем челу је прво био инжењер Андра Поповић, потпуковник у пензији, а од 20. октобра 1941. године индустријалац Тома Максимовић.³ Почетком 1942. године, после управне реорганизације земље, Комесаријат је издао правилник о раду и организацији, који је предвиђао окружне, среске, градске и општинске одборе за пресељенике и избеглице. На челу окружних одбора су били окружни начелници, док су срески начелници водили среске и општинске одборе. Једна четвртина чланова одбора била је из редова самих избеглица, а одбори су бринули о смештају и исхрани избеглица и пресељеника.⁴ Овим је брига о избеглицама постала саставни део дужности државних и општинских часника.⁵ Иако то што је иницијатива за оснивање, како Генералног комитета тако и Комесаријата, потекла са немачке стране као да говори у прилог онима који теже да омаловаже заслуге колаборационистичке управе за збрињавање избеглица, чињеница је да ни Савет комесара ни Недићева влада не би смели на своју руку да оснују једну тако важну установу, задужену за тако велик број лица. С друге стране, немачке власти нису имале ни персоналне ни материјалне могућности да се баве збрињавањем њима недобродошлих избеглица и пресељеника. Баш то је био један од оних послова које су оне хтеле да превале на

---

1 С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 252-254; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 206; Ференц, *н. д.*, 364-365. Број Срба које је требало преселити мењао се од 150.000 на 80.000, колико је на крају договорено између Немачке и НДХ 4. јуна 1941. године (С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 153; Ференц, *н. д.*, 208-210).

2 Ва, Нћа, к. 1, ф. 7, д. 18; Ференц, *н. д.*, 363-376; С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 267-268.

3 С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 255.

4 С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 275-276; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 341.

5 То се, између осталог, види и по њиховим редовним периодичним извештајима, који увек садрже и рубрике о броју и стању избеглица.

српске органе како би своје капацитете сачувале за послове од виталног значаја за немачке интересе. Другим речима, српској администрацији је проблем збрињавања избеглица и пресељеника био наметнут самом ситуацијом и жељом немачких власти, али то не може да умањи заслуге домаћих органа на том послу.¹ Они су били ти који су распоређивали избеглице по местима и налазили им смештај – делом код сељака, делом приватно по градовима, а делом у државним објектима; оне су у великој мери бринуле о налажењу посла за избеглице и њиховом укључивању у процес рада – што је било у интересу како самих избеглица тако и српских и немачких власти;² ради прикупљања средстава и хране за избеглице, колаборационистичке власти су увеле прикупљање 1% кукуруза, као и добровољних прилога;³ српске власти и њихове оружане снаге су помагале прелазак једног броја избеглица из НДХ, спасавајући им на тај начин животе.⁴ Коначно, колаборационистичке власти су биле те које су у границама расположивих могућности организовале дечје домове за ратну сирочад – од које је велики део потицао баш из редова избеглица.⁵ Тврдње неких аутора да збрињавање избеглица није обављено на најбољи начин једноставно нису фер.⁶ Људских слабости је сигурно било,⁷ али у условима опште беде, несташице хране, одеће, обуће, огрева и смештајних капацитета,⁸ колаборационистичке власти, уз велику помоћ

1 Изгледа да је неспорно да је Недић био искрено дирнут судбином избеглица: у њима је видео „свете људе“, који су „српство ставили изнад свега“. Зато је сматрао да је брига за њих „света дужност“. (Благојевић (ур.), *н. д.*, 143). Слично је сматрао Милан Аћимовић (*Исто*, 153).

2 Ва, Нћа, к. 1, ф. 7, д. 18; к. 22, ф. 1. д. 32; к. 24, ф. 4, д. 29; к. 28, ф. 1, д. 11; ф. 2, д. 11, 23; Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, 283-291; М. Борковић, *Kontrarevolucija*, I, 208; Краков, *н. д.*, II, 183; Petranović, *Srbija*, 463. Неке избеглице у Београду су морале да се одају просјачењу да би преживеле (Милићевић, Никодијевић, *н. д.*, 163).

3 М. Борковић, *Kontrarevolucija...*, I, 209; Б. Н. Костић, *н. д.*, 96; Б. Петрановић, *Србија...*, 464. Нису, међутим, сва давања била на добровољној основи (Н. Милићевић, Д. Никодијевић, *н. д.*, 663).

4 Б. М. Карапанџић, *н. д.*, 29; Краков, *н. д.*, II, 136-142, 182.

5 С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 293-308; Б. М. Карапанџић, *н. д.*, 29-32.

6 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 210.

7 Ва, Нћа, к. 21, ф. 2, д. 2, 17, 42; ф. 7, д. 18; к. 23, ф. 2, д. 23; ф. 4, д. 24; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 342; Добривоје Јовановић, Дејан Танић (ур.), *Извештаји Недићевих органа власти у Округу моравском 1941-1944*, Jagodina 2005, 34, 42; Д. Медаковић, *н. д.* 17. П. Мартиновић Бајица идеализује дочек избеглица од стране **целокупног** србијанског становништва (П. Мартиновић Бајица, *н. д.*, 180).

8 Ва, Нћа, к. 20, ф. 1. д. 21, 30, 52, 56; ф. 2, д. 28; к. 21, ф. 2, д. 16; к. 22, ф. 2, д. 26, 28, 41, 57; ф. 4, д. 15, 23; ф. 6, д. 57; к. 23, ф. 2, д. 3, 23, 38, 52; к. 24, ф. 22, д. 39;

народа, успеле су да избеглима пруже онај минимум услова за живот који је окупирана Србија могла да пружи.

Као важан облик колективног смештаја избеглица и сирочади, треба споменути дечје домове, којих је било по многим местима Србије (Смедерево, Врњачка Бања, Бања Ковиљача, Сокобања, Матарушка Бања, Рибарска Бања, Аранђеловац, Боговађа, Београд итд.).¹ Поред Крушевца је, на иницијативу окружног начелника Радослава Павловића од краја 1943. године, на рушевинама колоније Обилићево изграђен и тзв. Недићев Дечји град, за чије су павиљоне многи појединци и градови у земљи дали своје прилоге, док су занатлије радиле делимично бесплатно. Требало је да овде добије смештај 5.000 до 7.000 сирочади, напуштена и морално посрнула деца, од којих су многа била избегличка. Иако због кратког временског рока подухват није довршен, око 300 деце, између 10 и 17 година, уселио се овде на Видовдан 1944. године.² Упркос очигледној хуманитарној намени, неки комунистички аутори су Недићев Дечји град, због намераваног васпитања у тада пожељном националном духу, ипак прогласили за неку врсту концентрационог логора.³

У много већој мери су комунистички историчари то тврдили за Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци,⁴ који је постојао од августа 1942. до септембра 1944. године. Завод је настао на иницијативу Димитрија Љотића, како кажу његове присталице, да би се омладинци и омладинке заражени комунизмом отргли испод комуни-

---

к. 29, ф. 1, д. 23; ф. 4, д. 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36; ф. 2, д. 12; Н. Милићевић, Д. Никодијевић, *н. д.*, 21, 31-36, 62, 72-73, 87-88, 95, 100, 127, 151, 171, 185, 208, 247, 290-291, 398, 429, 527, 565, 569, 571; Schlarp, *н. д.*, 331-332; Zoran Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom... Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941-1944*, Београд 2012, 164-169; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 250-252, 390, 393; Исти, *Милан Недић*, 91-92, 140; С. Краков, *н. д.*, II, 11.

1 С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 293-308; Маја Николова, *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942-1944*, Београд 2010, 37.

2 ВА, Нћа, к. 25, ф. 4, д. 30; Бранислав А. Жорж, *Завод у Смедеревској Паланци. Острво спаса или робљашина*, Београд 2006, 367; М. Николова, *н. д.*, 37-38; Б. Н. Костић, *н. д.*, 106-110. Костић пише да је на отварању примљено око 1.000 деце (*Исто*, 110).

3 Б. Петрановић, *Србија...*, 483.

4 Уп. Милош Крстић, *Непокорена младост. Концентрациони логор у Смедеревској Паланци 1942-1944*, Београд 1981. Види и: М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 331; Исти, *СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941-1944*, Београд 1970, 219; М. Стефановић, *н. д.*, 198. По Стефановићу (који се позива на *Документа о издајству Драже Михаиловића*, I, Београд 1945, 547), завод је био „у ствари установа Специјалне полиције и Гестапоа, служећи као филијални логор из кога су могли увек да се узму 'непослушни и непреваспитани' и да се униште.“

стичког утицаја и да би им се спасли животи.¹ Другим речима, преплита-ли су се хумани и политички циљеви. Оно што је левичарским аутори-ма омогућавало да овај Завод оквалификују као концентрациони логор биле су чињенице да се у њега стизало углавном из полиције или правог логора,² да га није било могуће напустити, да је био окружен жицом и да је имао стражу,³ те да је у њему постојала скала кажњавања, која је ишла од забране изласка у град и примања посета до изолације и батина,⁴ а у случају бега, казна је била слање у концентрациони логор или чак смрт.⁵ Поред тога, наводи се и чињеница да су питомци морали да обављају физичке послове.⁶ С друге стране, иако је настава била идеологизова-на,⁷ постојали су и заводски лист (који су немачке власти забраниле због политизирања),⁸ разне секције,⁹ спортска такмичења и позоришне пред-

1 Marko Pivac, *Koraci u noći*, s. 1. [2002], 3-4; Ратко Парезанин, „Уместо увода“, у: Б. Жорж, *н. д.*, 7; такође и стр. 18, 43, 122, 134; Б. Н. Kostić, *н. д.*, 89. По једној верзи-ји, Радосав Павловић, отац идеје о Недићевом Дечјем граду, био је тај од кога је Љотић преузео идеју о Заводу (Б. Жорж, *н. д.*, 369). Постоји и верзија да је иницијативу дала Управа града Београда (ВА, Нђа, к. 34А, ф. 1, д. 42).

2 М. Николова, *н. д.*, 86; ; Стефановић, *н. д.*, 200.

3 М. Пивац, *н. д.*, 90; М. Николова, *н. д.*, 43. Љотићевски аутори су жицу и стра-жу објашњавали заштитом од евентуалних напада партизана (Б. Жорж, *н. д.*, 20, 72), али нису рекли да би напад био „у циљу ослобађања питомаца“ (Ва. Нђа, к. 34А, ф. 1, д. 41).

4 Ва, Нђа, к. 34, ф. 9, д. 9, 15; к. 169, ф. 2, д. 2, 3; ф. 3, д. 1, 2, 3; АС, БИА, II/50; Б. Жорж, *н. д.*, 70-71, 138-139, 145; М. Стефановић, *н. д.*, 206-207; Љ. Шкодрић, *н. д.*, 226-228; М. Борковић, *СКОЈ*, 221-222; М. Крстић, *н. д.*, 58, 214, 237-242; М. Пивац, *н. д.*, 257.

5 М. Николова, *н. д.*, 49, 81, 82.

6 Иако су логораши – будући питомци, који су послати са Бањице, морали да уреду Завод (М. Николова, *н. д.*, 45, 47-48), а касније су радили по радионицама и на по-љопривреном добру (Б. Жорж, *н. д.*, 20), овај аргумент је посебно слаб, будући да је рад уведен и за ђаке средњих, грађанских, чак и основних школа (З. Јањетовић, *У складу са насталом потребом..*, 205-206). Фелдкомандатура у Београду је у мају 1943. године тражила да се, због лошег стања у Заводу, питомци пошаљу на рад на регулисању реке Јасенице, али је управник Милован Поповић успео да тај захтев осујети (АС, БА, II/50; М. Николова, *н. д.*, 83).

7 Б. Н. Костић, *н. д.*, 91; М. Николова, *н. д.*, 40-42, 66-72; Б. Жорж, *н. д.*, 22-28, 55; М. Борковић, *СКОЈ*, 220. Предавања су некад држали врло истакнути појединци, укључујући Димитрија Љотића, управника Балканског института Ратка Парезанина, др Стевана Иванића, једновременог члана Савета комесара проф. др Димитрија Нај-дановића, инжењера Милосава Васиљевића, некадашњег директора Београдског сајма и Аћимовићевог комесара за народну привреду, професора Филозофског факултета др Душана Поповића и многе друге (Б. Жорж, *н. д.*, 342-357; Љ. Шкодрић, *н. д.*, 226).

8 М. Николова, *н. д.*, 77-78; М. Крстић, *н. д.*, 134-142.

9 Б. Жорж, *н. д.*, 29-30, 107-108, 124, 164-169.

ставе,¹ као и повремени излети, одласци у биоскоп,² гостовања позоришне дружине³ и фудбалског тима,⁴ посете родбине,⁵ чак и одсуства⁶ и могућност одласка на кућно лечење.⁷ Оно што је посебно рушило слику Завода као концентрационог логора била је чињеница да су неки родитељи у њега сами слали децу коју нису могли да школују или обуздају,⁸ да су неки долазили добровољно⁹ и да су се неки бивши питомци у њега добровољно враћали,¹⁰ а да су неки чак постајали и васпитачи у њему.¹¹ Један број је после отпуштања отишао у добровољачке или четничке јединице.¹² Сем тога, као казна за оне који нису хтели да се преваспитају, следило је слање у концентрациони логор,¹³ што је индиректни доказ да Завод није био логор у уобичајеном смислу. Све ово указује да се радило о врло специфичној, чак јединственој установи. У суштини, она је следила исте васпитне циљеве као обичне школе у Недићевој Србији, само у нешто строжим условима – будући да се радило о „проблематичној“ омладини, између 14 и 25 година старости. Истовремено, педагошки приступ тој омладини је, баш због њене специфичности, био суптилнији: проучавала се иначе забрањена марксистичка литература,¹⁴ доста се полагало на дискусије, борбу мишљења и убеђивање.¹⁵ На основу свега, било би заиста тешко рећи која компонента је – идеолошко-политичка или хуманитарна – била меродавнија. Ако се узме да је упућивање у За-

1 АС, БИА, II/50; М. Николова, *н. д.*, 72-78; М. Крстић, *н. д.*, 131-133.

2 М. Николова, *н. д.*, 79; Б. Жорж, *н. д.*, 21, 55, 70; М. Пивац, *н. д.*, 70.

3 АС, БИА, II/50; М. Николова, *н. д.*, 74; Б. Жорж, *н. д.*, 124.

4 М. Николова, *н. д.*, 79; Б. Жорж, *н. д.*, 124.

5 АС, БИА, II/50; М. Николова, *н. д.*, 49; Б. Жорж, *н. д.*, 55, 68, 109; М. Пивац, *н. д.*, 70.

6 Б. Н. Костић, *н. д.*, 90; Б. Жорж, *н. д.*, 55.

7 М. Николова, *н. д.*, 44; М. Борковић, *СКОЈ*, 226.

8 ВА, Нђа, к. 34А, ф. 1, д. 51, 52; Б. Н. Костић, *н. д.*, 92, 94; М. Николова, *н. д.*, 86; М. Борковић, *СКОЈ*, 227.

9 АС, БИА, II/50; Б. Жорж, *н. д.*, 54.

10 Б. Жорж, *н. д.*, 124, 140, 148

11 *Исто*, 330-331, 333-334; М. Борковић, *СКОЈ*, 228.

12 М. Крстић, *н. д.*, 266; М. Пивац, *н. д.*, 77; Б. Н. Костић, *н. д.*, 92; М. Николова, *н. д.*, 85; Б. Жорж, *н. д.*, 125, 140, 325. Према Борковићу, већина питомаца је остала доследна својим комунистичким убеђењима (М. Борковић, *СКОЈ*, 228). Он не наводи на основу чега то тврди. Крстић боље документује половичан успех Завода, али ни он не даје доказа да је **већина** истрајала у својим опредељењима (М. Крстић, *н. д.*, *passim*).

13 М. Николова, *н. д.*, 50; Б. Жорж, *н. д.*, 145.

14 М. Николова, *н. д.*, 71.

15 *Исто*, 66-69.

вод заиста спасло око 1.200 омладинаца горе судбине, онда би се можда предност могла дати овој другој.

Поред избеглица, посебна пажња колаборационистичких власти била је усмерена према ратним заробљеницима.¹ Већ је Аћимовић, у име Савета комесара, молио да се српски војници не одводе у Немачку у заробљеништво, него пусте кућама, као што је то било у Грчкој.² Као и у случају избеглица, њихов тачан број није познат.³ У сваком случају, радило се о великом броју људи, чијим одсуством је било погођено веома много породица. Из тога је потицала и природна потреба српских власти да учине нешто за ратне заробљенике и њихове фамилије. У пракси су највидљивија била настојања владе уперена ка ослобођењу заробљених официра. За то је постојало више разлога. Пре свега, Милан Недић и неколико његових најближих сарадника су били професионални официри, док је велики део осталих такође имао официрске чинове у резерви. Због те сталешке везаности, Недићу су заробљени официри били посебно

1 Занимљиво је да је начелник Штаба Врховне команде на крају краткотрајног Априлског рата, генерал Калафатовић, наложио баш Недићу да, са некадашњим министром иностраних послова Цинцар-Марковићем, преговара са немачком командом о томе да југословенски ратни заробљеници не буду одведени у Немачку. Наравно да победници о томе нису хтели ни да чују (Миленко Васовић, Анђелка Цвијић, *Милан Недић: Живот, говори, саслушања*, Београд 1991, 224; М. Стефановић, *н. д.*, 106). У Србији је, упркос томе што велики број није поштеђен одвођења у ропство, ипак остао већи део некадашњих војника, односно око 360.000, који су се водили као „заробљеници на одсуству“ (З. Јањетовић, *У складу са насталом потребом...*, 81). Вермахт је већ имао планове о националном и професионалном разврставању југословенских ратних заробљеника (Д. Алексић, *н. д.*, 121).

2 Б. Н. Костић, *н. д.*, 20.

3 По различитим изворима, током Априлског рата је у руке сила Осовине пало између 375.000 и 398.000 југословенских војника (Б. Петрановић, *Србија...*, 108; Исти, *Историја Југославије...*, I, 402). Послератни југословенски извори говоре о 200.000 војника и 12.000 официра (Миле Бјалајац, Предраг Трифуновић, *Између војске и политике. Биографија генерала Душана Трифуновића 1880-1942*, Београд-Крушевац 1997, 272; Dragan Cveticović, „Stradanje pripadnika vojske Kraljevine Jugoslavije iz Hrvatske u zarobljeničkim logorima“, у: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (ur.), *Dijalog povijesničara-istoričara*, 8, Zagreb 2004, 371). После отпуштања припадника других националности, сем Срба и Словенаца, у јуну 1941. године је у немачким рукама било још 181.258 заробљеника, од чега око 90% Срба. Међу заробљеницима је било 13.559 официра (Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 78; *Заробљени и непокорени. Записи бивших ратних заробљеника 1941-1945*, Београд 1990, 8). Крајем септембра 1941. године, Српско друштво Црвеног крста је располагало податком о 175.000 српских ратних заробљеника (ВА, Нђа, к. 1а, ф. 1, д. 13). По Холму Зундхаузену, међу њима је било око 35.000 Срба са територије НДХ (Holm Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941-1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*, Stuttgart 1983, 181). И ови бројеви, иако не сасвим прецизни, омогућавају да се сагледа губитак који је окупирана Србија претрпела, а који се одражавао на све аспекте живота, у првом реду на привреду.

блиски. Поред тога, за разлику од заробљених редова и подофицира, који су били расути по целом Рајху као принудни радници у пољопривреди или индустрији,¹ официри су махом били концентрисани у свега неколико логора.² Ово је омогућавало лакше одржавање везе с њима. Недићево интересовање за заробљене официре и војнике, међутим, није било само сталешко или сентиментално – као што ћемо ускоро показати. Сем тога, оно је искључивало бригу за заробљенике комунисте и Јевреје.³

Већ у октобру 1941. године, Недић је тражио да се услови живота заробљеника поправе.⁴ Његова влада је организовала слање пакета и писама заробљеницима преко Црвеног крста,⁵ иако је генерални опуномоћеник за привреду био против тога, јер су грађани својим заробљеним рођацима слали сухомеснате производе и кантице са машћу – што су грађани Хитлеровог „хиљадугодишњег Рајха“ могли само да сањају.⁶ Заробљеницима којима родбина није могла да шаље пакете, слала је српска влада, за шта је Недић задужио интендантског генерала Стевана Пешића.⁷ Краков пише о херојским напорима Недића да, упркос саобраћајним тешкоћама и недостатку вагона, шаље пакете – што му је наводно успело до краја окупације.⁸

Нису заборављене ни породице заробљеника које су остале без хранитеља. Основани су одбори који су прикупљали помоћ за њих: за целу Србију био је надлежан Српски одбор, док су по окрузима и срезовима постојали окружни, односно срески.⁹

Као што је речено, Недић је посебну пажњу посветио колегама официрима, и то не само из алтруистичких побуда. Он је од генерала

1 Der Arbeitseinsatz im Deutschen Reich, 5, 1943, 50.

2 Највећи су били Офлаг XIII Б у Нирнбергу, у којем се до септембра 1942. године окупило 9.350 југословенских официра, и Офлаг VI Ц у Оснабрику, у којем је 1941/42. било око 2.100 официра (*Заробљени а непокорени...*, 363).

3 АЈ, 110, 593/643.

4 Б. Димитријевић, *н. д.*, 312; М. Борковић, *Милан Недић*, 110.

5 ВА, Нћа, к. 1А, ф. 1, д. 13; Б. Димитријевић, *н. д.*, 313; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 187.

6 Видевши шта се све шаље, Нојхаузен је, наводно, забранио даље пошиљке, па је Недић још два пута морао да интервенише код командујућег генерала да се пакети могу слати. Наводно је успео, али уз услов да српске власти излиферују немачким одређену количину масти (С. Краков, *н. д.*, I, 314-315; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 188).

7 С. Краков, *н. д.*, I, 315.

8 С. Краков, *н. д.*, I, 316; М. Борковић, *Милан Недић*, 109-110. По сведочењу једног бившег заробљеника, пошиљке хране су 1941. године изазвале одушевљење логораша (П. Мартиновић Бајица, *н. д.*, 508).

9 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 188.

Данкелмана већ почетком септембра 1941. године тражио замену заробљеника, тј. одвођење у заробљеништво оних који су били у Србији а нису се одазвали Недићевом позиву да ступе у његове оружане снаге које је требало да угуше устанак, а пуштање официра старијих од 55 година, као и лекара, апотекара, инжењера и других стручњака. Данкелман је одговорио да немачке власти у Србији нису за то надлежне, а др Турнер је указао да је ствар мало изгледна, јер су по немачким законима подофицири били војни обвезници до 60 година, а официри доживотно. И немачка врховна команда је одбила захтев, јер је Недића сматрала непоузданим.¹ Недић је, дакле, био спреман да се заложити за колеге официре, али је од њих очекивао и противуслуге. Ако они на то нису били спремни, био је осветољубив. Тако је, наводно на његов захтев, крајем 1941. и почетком 1942. године, Гестапо похапсио око 1.200 официра који су одбили да се ставе на располагање владиним оружаним снагама.² Крајем јануара 1942. године, тражио је од Немаца хапшење још 600 официра – вероватно из истих разлога – али је немачка служба безбедности похапсила и послала у заробљеничке логоре само 196.³ У напору да ослободи ратне заробљенике, свакако политички подобне, Недић је у мају 1943. предложио да, по узору на Французе, за сваког ослобођеног заробљеника пошаље у Немачку по два радника.⁴ Треба претпоставити да би добар део тих радника чиниле присталице НОП-а, Цигани и припадници других непожељних група. Како год било, Немци су били спремни да размотре ову врсту трговине, али су на крају ипак одустали,⁵ вероватно страхујући да ослобођени заробљеници не ојачају устанике, односно да се не умањи обим радне снаге која је радила за немачке потребе у самој Србији.

Недић је био спреман и да манипулише ратним заробљеницима

1 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 189-190. Немачке власти су биле спремне да пусте само оне заробљенике који су били неопходни српској привреди. На саслушању после рата, Недић је рекао да изгледа да је Љотић преправио спискове официра које је требало пустити, те су се на тај начин у земљу вратили неки млади љотићевци (Ва, Нча, к. 1, ф. 7, д. 16). Костићева тврдња о немачком обећању да ће крајем 1941. године пустити 50.000 заробљеника, по свему судећи је чиста легенда (Б. Н. Костић, *н. д.*, 69). Исто важи за тврдњу Станислава Кракова да је још пре 20. октобра 1941. године обећано пуштање 70% заробљеника – од чега се, наводно, одустало због размаха устанка (С. Краков, *н. д.*, I, 313).

2 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 190.

3 М. Борковић, *Милан Недић*, 206.

4 З. Јањетовић, *У складу са насталом потребом*, 85. У то време, у Рајху је радило 94.000 српских ратних заробљеника (*Исто*, 80).

5 Schlarp, *н. д.*, 149.

како би себи ојачао политички положај. Милан Аћимовић је, као његов изасланик, обишао Офлаг XIII Б у Нирнбергу да би показао бригу српске владе за заробљене официре. Са собом је донео и изјаву састављену у Београду, којом официри подржавају владу Милана Недића, осуђују „комунистичке изроде“ и позивају народ да стане уз владу. Официри су изразили спремност да дођу у Србију и да се ставе на располагање српској влади у борби против устаника. Изјаву је 15. новембра потписало 96% од око 9.000 официра у том логору. Потписивању је претходио одређени притисак, а после потписивања декларације, нико од официра, а посебно генерала, није хтео да се врати у Србију, јер нису желели да им командују било Недић, било Дража Михаиловић.¹ Немачке власти су, пак, са своје стране показале да су биле спремне да пусте само мали број заробљеника – официра и војника – и то по правилу оне са дебелом препоруком, као и старе и тешко болесне.² По Недићевој изјави датој после рата, после Нирнбершке изјаве је пуштено око 1.200 официра, који су се ставили на располагање српској влади.³ Изгледа да Борковић исправно закључује да је вероватно била реч о „замени“ лојалних официра нелојалнима, који су, такође недуго после Нирнбершке изјаве, похапшени. Изгледа да је последњи покушај да се ослободи већи број ратних заробљеника учињен крајем априла 1944. године, када је делегација од три официра Српског добровољачког корпуса обишла више заробљеничких логора у Немачкој, врбујући овог пута војнике за СДК – будући да се принудно регрутовање у Србији није показало посебно успешним. Тај покушај је иницирала немачка команда Југоистока, која је предложила јачање СДК, а Хитлер је наредног месеца то одобрио.⁴ То је указивало на поверење које су Немци имали у добровољце, али и на све лошију војну ситуацију у којој се налазила Немачка. У то време је Недић тражио војнике и официре из заробљеничких логора и за појачање своје гарде. Командант СДК, Коста Мушицки, предложио је команданту Југоистока Фелберу да такви добровољци прво проведу један до два месеца у по-

1 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 192-193; М. Бјелајац, П. Трифуновић, *н. д.*, 262-263; *Заробљени а непокорени*, 106-108, 204, 350-351; Б. Димитријевић, *н. д.*, 312; С. Краков, *н. д.*, I, 308-312.

2 М. Стефановић, *н. д.*, 172-173; Б. Н. Костић, *н. д.*, 69; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 194. У земљу се до 1944. године у више транспорта вратило око 1.700 војника и официра (М. Борковић, *Милан Недић*, 111; Б. Димитријевић, *н. д.*, 313).

3 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 194. У мају 1942. године, група десно оријентисаних официра у Офлагу VI Ц у Оснабрику, организовала је потписивање тзв. Оснабришке изјаве, којом су заробљени официри нудили своје услуге влади Милана Недића (*Заробљени а непокорени*, 411).

4 М. Стефановић, *н. д.*, 270-271; М. Борковић, *Контрареволуција...*, II, 289.

литичком карантину, док се не утврди њихова поузданост. Због несигурности у политичку лојалност, немачке власти су пристале да пусте само 200-300 подофицира и официра, који су се током јуна и јула те године вратили у Србију.¹ У сваком случају, овај покушај је, много више него претходни, имао утилитарну а не добротворну сврху.

Да је Недићево заузимање за заробљене официре било и те како селективно и, у крајњој линији, у функцији његове политике, сведочи и његово писмо генералу Бадеру од 22. јуна 1942. године, у коме он скреће пажњу на заробљене официре Јевреје и комунисте, који наводно роваре у Офлагу VI Ц у Оснабрику. Недић је тражио да се ти официри као опасни изолују – што је и учињено.² Исто тако, 1944. године, тражио је да се тридесетак официра повратника, симпатизера НОП, издвоји.³ Такви, безобзирни гестови се могу разумети само у контексту тоталног рата, који не познаје разлику између фронта и позадине, идеолошке и оружане борбе, домовине и туђине. Недићев манихејски начин мишљења, у коме је било места само за „праве“ Србе на једној и комунисте и све друге непријатељске Србе, Јевреје и несрбе на другој страни,⁴ водио га је не само до вербалних излива мржње, већ и до овако недостојног потказивања ратних заробљеника.

Настојања Савета комесара и владе Милана Недића да ублаже патње српског народа произлазила су из ситуације створене Априлским ратом. Она су била условљена чињеницом страдања Срба у окупираној Србији и ван ње, људском потребом да им се помогне, али и национализмом и потребом за учвршћивањем сопственог легитимитета пред народом. При том су могућности за помоћ биле ограничене због константне немоћи српске администрације, која је током целог трајања окупације била без стварне власти.⁵ Ово је, уз општу материјалну оскудицу, знатно ограничавало могућности колаборационистичких власти да помогну

1 М. Борковић, *Контрареволуција...*, II, 291-292.

2 Ва, Нђа, к. 1, ф. 7, д. 16; *Jevreji iz Jugoslavije ratni vojni zarobljenici u Nemačkoj. Spomen-album, pola veka od oslobođenja 1945-1995*, Tel Aviv 1995, 41; *Заробљени а непокорени*, 362; М. Борковић, *М. Недић*, 112-113.

3 Ва, Нђа, к. 1, ф. 7, д. 16.

4 Ва, Нђа, к. 25, ф. 6, д. 10. Током друге половине 1941. године, због њихове сарадње са партизанима, у њих је убрајао и Михаиловићеве четнике (II. Мартиновић Бајица, *н. д.*, 253).

5 *Mađajczyk, н. д.*, 461; *Schlarf, н. д.*, 151-152; М. Борковић, *Милан Недић*, 121, 145; Д. Алексић, *н. д.*, 138, 140. Алексић констатује да немачке власти не само што нису јасно разграничиле надлежности немачких и српских власти, већ нису ни поштовале прописе које су колаборационистичке власти донеле са немачким одобрењем или по немачком налогу (*Исто*, 141).

српском живљу.¹ Њихов антисемитизам и ксенофобија² су била унутрашња ограничења њиховог деловања, односно оне нису деловале из општехуманистичких побуда и бриге за целокупно становништво Србије.³ Упркос томе, остаје чињеница да су српске власти успеле да у неким случајевима спрече или умање немачке мере одмазде.⁴ Недовољно ефикасним се показало залагање за Србе изван окупираних Србије, јер немачки органи у Србији нису били надлежни за територије ван свог окупационог подручја, а Хитлер није желео да утиче на своје савезнике у корист омражених Срба. Иако су мере колаборационистичких власти успеле да донекле ублаже патње народа, то није могло да умањи незадовољство становништва, нити су описане мере имале моћ да властима ојачају легитимитет у српским масама.⁵ Због свега, српска влада под окупацијом је била трагична марионета⁶ у трагичној земљи, а њена достигнућа на пољу ублажавања патњи српског народа лимитирана објективним, али и сопственим ограничењима.

---

1 По оцени Јохана Вишга (који је био савременик и сведок збивања), Недићу је ипак успело да испослуже неке олакшице за српско становништво (Johann Wuescht, *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*, Stuttgart 1969, 138).

2 Министар пољопривреде Богољуб Кујунџић рекао је на збору у Ужицу 21. априла 1942. „ти неизбројани гробови нам кажу да није брат мио ма које вере био, него да нема брата док не роди мајка.“ (ВА, Нђа, к. 29, ф. 2, д. 16).

3 Видели смо да су им и бригу о протераним Словенцима наметнули Немци.

4 Краков погрешно Недићу приписује заслугу за укидање масовних одмазди крајем 1943 (С. Краков, *н. д.*, II, 472), до чега је дошло по Хитлеровом налогу а Нојбахеровом наговору (Уп. В. Глишић, *н. д.*, 206, 208; В. Казимировић, *н. д.*, 141; Б. Димитријевић, *н. д.*, 329).

5 ВА, Нђа, к. 22, ф. 2, д. 31; ф. 4, д. 23; ф. 6, д. 58; ф. 7, д. 21, 23; к. 23, ф. 1, д. 17; ф. 4, д. 24; ф. 5, д. 39; Н. Милићевић, Д. Никодијевић, *н. д.*, 474, 539, 612, 714-715. Бајица каже да је народ био управо одушевљен постављањем Недића (П. Мартиновић Бајица, *н. д.*, 158). Други извори говоре да је он наизменично виђен као издајник и као мученик (А. Војновић, *н. д.*, 104, 135, 137-138, 199). Тврдње неких пронедићевских аутора да је народ био веома задовољан учинком Недићеве политике (Б. М. Карапанџић, *н. д.*, 147, 153) представљају пропагандну лаж. Извештаји средских и окружних начелника говоре о лојалности и релативном задовољству – под датим околностима, и то не увек и свуда (ВА, Нђа, к. 23, ф. 2, д. 23; к. 28, ф. 2, д. 27). Непопуларне мере – као што су стрељања која је морала да извршава и српска полиција (М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 326-327), паљење појединих села од стране Пећанчевих четника (*Исто*, 320) или заплена жита од стране СДС (АС, БИА I/155; К. Николић, *н. д.*, 233-234; Младен Ј. Жујовић, *Ратни дневник, II, Југославија у Другом светском рату*, Врњачка Бања 2004, 44-45), свакако нису могле да подигну углед колаборационистичких власти (Уп. и Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2008, 365).

6 Schlarp, *н. д.*, 152.

Summary

POLITICAL AND HUMANITARIAN MEASURES OF THE COLLABORATIONIST AUTHORITIES IN SERBIA 1941-1944 AIMED AT RELIEVING THE SUFFERING OF THE SERBIAN PEOPLE

After the dismemberment of Yugoslavia, the Serbian people in Serbia and in the neighboring territories found themselves in extremely difficult situation. The paper deals with the attempts of the collaborationist authorities at alleviating the suffering of the Serbs who were the sole subject of their care.

The measures undertaken fell into two basic groups. On the one hand, they were political and on the other humanitarian. Among the political ones, attempts at broadening Serbian borders, i.e. annexing neighboring, Serbian-inhabited territories, had a major significance. In that way the state territory would be enlarged and the local Serbs saved from persecutions. These attempts failed due to opposition of German authorities and their allies.

Further political measures comprised pleas and protests because of persecution of the Serbs outside of Serbia and intercessions with the German authorities in Serbia aimed at stopping or reducing mass retaliations. These interventions were very moderately successful.

Among the predominantly humanitarian measures taking care of some 400.000 refugees and expellees should be named first. Although the problem came about due to the war and the sheltering of the refugees and expellees was ordered by the Germans, the merits of the Serbian collaborationist authorities should not be underestimated. Measures at saving the children, many of them refugees, included setting-up orphanages. More controversial was the Institute for Compulsory Education in Smederevska Palanka, a concentration camp-cum-boarding school for reeducation of communist youths that despite its dubitable reputation probably saved lives of some 1.200 young people.

The collaborationist government also took steps to aid some 200.000 POWs in German camps by sending packages and interceding for their release. The latter was successful only in few cases of loyal or very old, or indispensable POWs. The interest of the Serbian government in officers in captivity was not with no strings attached either. On the whole, the attempts of the collaborationist authorities to help the Serbian people were not very successful due to their very limited powers: the Germans did not want to make any significant concessions to the puppet government they themselves had installed in order to shift the administrative burden to them.

Извори и литература

Архив Југославије: фонд 110
 Војни архив: фонд Недићева архива
 Архив Србије: фонд БИА
 Историјски архив Београда: фонд BdS

Заробљени а непокорени. Записи бивших ратних заробљеника 1941-1945, Београд 1990.

Милан Недић, *Говори генерала Милана Недића, председника српске владе*, Београд 1943.

Божидар Благојевић (ур.), *Извештаји и наредбе комесарске управе и Недићеве владе за Округ зајечарски 1941-1942. године, I*, Неготин–Зајечар 2006.

Добривоје Јовановић, Дејан Танић (ур.), *Извештаји Недићевих органа власти у Округу моравском 1941-1944*, Jagodina 2005.

Документа о издајству Драже Михаиловића, I, Београд 1945.

Миленко Васовић, Анђелка Цвијић, *Милан Недић: Живот, говори, са слушања*, Београд 1991

Jevreji iz Jugoslavije ratni vojni zarobljenici u Nemačkoj. Spomen-album, pola veka od oslobođenja 1945-1995, Tel Aviv 1995

Gerhard Schreiber, Bernd Stegemann, Detlef Vogel /ur./, *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, 3. Der Mittelmeerraum und Südosteuropa, s. I*. 1984.

Драган Алексић, „Издајници или родољуби. Паралелна слика о колаборацији у српској историографији у земљи и емиграцији“, *Историја 20. века*, бр. 2, 2010.

Sandor Vegh, „Le système de pouvoir d’occupation allemand dans le Banat yougoslave 1941-1944“, у: *Les systèmes d’occupation Yougoslave 1941-1945*, Belgrade 1963.

Ali Hadri, „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941-1944“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 2, 1965.

Слободан Д. Милошевић, „Избеглице и пресељеници у Србији 1941. године“, у: *НОР и револуција у Србији 1941-1945*, Београд 1972.

Milan Koljanin, „Antisemitski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941-1942“, *Istorija 20. veka*, 1, 2003.

Jovan Marjanović, „The German Occupation System in Serbia in 1941“, у: *Les systèmes d’occupation Yougoslave*.

Jovan Marjanović, „The Neubacher Plan and Practical Schemes for the Establishment of a Greater Serbian Federation“, у: *The Third Reich and Yugoslavia*, 489-491

Czesław Madajczyk, „’Restserbien’ unter deutscher Militärverwaltung“, у: *The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945*, Belgrade 1977.

Надежда Јовановић, „Однос окупатора и квислинга према масонерији у Србији 1941-1942“, *Годишњак града Београда*, XVIII, 1971.

Венцеслав Глишић, „Успостављање окупационог система и бугарско-немачки спорови око демакрационе линије у лесковачком крају 1941. године“, *Лесковачки зборник*, XXII, 1982.

Zoran Janjetović, „Borders of the German Occupation Zone in Serbia 1941-1944“, *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijić“ SASA*, LX, 2, 2012.

Dragan Cvetković, „Stradanje pripadnika vojske Kraljevine Jugoslavije iz Hrvatske u zarobljeničkim logorima“, у: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (ur.), *Dijalog povijesničara-istoričara*, 8, Zagreb 2004.

Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941-1944*, Beograd 2006.

Milan M. Борковић, *Milan Nedić*, Zagreb 1985.

Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, I-II, Београд 2012

Петар Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, Чикаго 1956.

Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd [1963].

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992.

Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941-1944*, Stuttgart 1986.

Igor-Philip Matic, *Edmund Veessenmeyer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik*, München 2002.

Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, *Свакодневни живот под окупацијом. Искусство једног Београђанина*, Београд 2011.

Milan M. Борковић, *Kontrarevolucija u Srbiji*, I, Beograd 1979.

Boško N. Kostić, *Za istoriju naših dana. Odlomci iz zapisa za vreme okupacije*, Beograd 2011.

Slobodan Đ. Kerkez, *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu*, Niš 2004.

Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002.

Akiko Shimizu, *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941-1944 unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, Münster 2003

Ekkehard Völkl, *Der Westbanat 1941-1944. Die deutsche, die ungarische und die andere Volksgruppen*, München 1991.

Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd 2009.

Petar Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945*, Beograd 1991.

Enikő A. Sajti, *Hungarians in the Vojvodina 1918-1947*, Boulder, Col. 2003.

- Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, Novi Sad 1996.
- Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991.
- Ferdo Čulinović, *Okupatorska podela Jugoslavije*, Beograd 1970.
- Slobodan Д. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981.
- Драгољуб Јовановић, *Људи, људи... Медаљони 46 умрлих савременика*, Београд 1975.
- Ljubinka Škodrić, *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941-1944. Sudbina institucije pod okupacijom*, Beograd 2009.
- Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији*, Београд 2011
- Боривоје М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941-1945*, Кливленд, Ваљево 2010.
- Dragoljub Asković, *Romi u Beogradu*, Beograd 2009
- Aleksandar Vojnović, *NDH u Beogradu*, Zagreb 1995.
- А. Ю Тимофеев, *Сербские союзники Гитлера*, Москва 2011
- Hrvoje Magazinović, *Kroz jedno tično stoljeće. Sjećanja*, Valjevo 2009 (2. dopunjeno izd.)
- Ерик Хобсбаум, *Нациите и национализмот по 1780. Програма, мит стварност*, Скопје 1993.
- Ернст Гелнер, *Нациите и национализмот*, Скопје 2001.
- Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998.
- Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940-1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten*, Göttingen 1956.
- Slobodan М. Milošević, *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1991.
- Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998.
- Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934-1945*, Београд 1984.
- Adolf Hitler, *Mein Kampf*, München 1940.
- Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићева Србија. Оружане снаге српске владе српск евладе 1941-1945*, Београд 2011.
- Ratko Parežanin, *Moja misija u Crnoj Gori*, Beograd 1991.
- Dušan Lukač, *Treći rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, III, 1941-1945, Beograd 1987.
- Jörg K. Hoensch, *A History of Modern Hungary 1867-1986*, London, New York 1989.
- Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске Православне Цркве*, III, Келн 1986.
- Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-*

1944, Београд 1970.

Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941-1944*, Београд 1987.

Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, Београд 2007.

Станиша Бркић, *Име и број. Крагујевачка трагедија 1941*, Крагујевац 2007.

Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941-1944. Свакодневни живот под окупацијом*, Београд 2002.

Miroslav Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944*, Београд 1989.

Johann Wüsch, *Die Ereignisse in Syrmien 1941-1944*, Kehl am Rhein 1973.

Johann Wuescht, *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*, Stuttgart 1969.

Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*, Ljubljana, Београд 1979.

Дејан Медаковић, *Ефемерис, II. Хроника једне породице*, Београд [1991]

Zoran Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom... Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941-1944*, Београд 2012.

Маја Николова, *Завод принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942-1944*, Београд 2010.

Бранислав А. Жорж, *Завод у Смедеревској Паланци. Острво спаса или робијашница*, Београд 2006.

Милош Крстић, *Непокорена младост. Концентрациони логор у Смедеревској Паланци 1942-1944*, Београд 1981.

Marko Pivac, *Koraci u poći*, s. 1. [2002]

Миле Бјалајац, Предраг Трифуновић, *Између војске и политике. Биографија генерала Душана Трифуновића 1880-1942*, Београд–Крушевац 1997.

Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979.

Holm Sundhausen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941-1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*, Stuttgart 1983.

Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2008.

Младен Ј. Жујовић, *Ратни дневник, II, Југославија у Другом светском рату*, Врњачка Бања 2004.